

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY.

1, Park Street, CALCUTTA-16.

The Book is to be returned on
the date last stamped :

APR 17 1967
1313 ~~8~~7

~~A1203~~ 134706

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1361.

सटीक-कविकल्पलता ।

KAVI-KALPĀ-LATĀ

A WORK ON RHETORIC BY DEVESVARA
TOGETHER WITH HIS OWN COMMENTARY.

EDITED BY
PANDIT SARAT CHANDRA SASTRI.
FASC. I.

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1913

कविकल्पलता ।

श्रीमता देवेश्वरेण विरचिता,

तेनैव कृतया टीकया च संहिता,

श्रीशरच्चन्द्रशास्त्रिणा
सम्पादिता ।

वङ्गदेशीयामियाटिकसोमादटिनामधेय-
ममाजानुमत्या

कलिकातानगर्यां

वाण्टिष्ठमिशन-यन्त्र मुद्रिता ।

शकाब्दाः १८३४ ।

कविकल्पलता ।

ॐ नमो गणेशाय ।

गङ्गावारिभिरुक्षिताः फणिफणैरुत्पल्लवास्तच्छिखा-
रत्नैः कोरकिताः सुधांशुकलया^१ स्मेरैकपुष्पश्रियः ।
आनन्दाश्रुपरिस्रुतास्त्रिहृतभुग्धूमैर्मिलद्दोहदा
नाल्यं कल्पलताः फलं ददतु^२ बोऽभीष्टं जटा धूर्जटेः ॥ १ ॥
मालवेन्द्रमहामात्यश्रीमहागमटनन्दनः ।
देवेश्वरः प्रतनुते कविकल्पलतामिमाम् ॥ २ ॥
प्रतिभाभावितात्मानः कवित्वं के न कुर्वते ।
अन्यत्र कविताधानकुशला विरलाः पुनः ॥ ३ ॥
यदन्यैर्वत्स न क्षुप्तं तत्र सञ्चरतो मम ।
पदे पदे प्रस्वलतः सन्तः सन्धवलम्बनम्^४ ॥ ४ ॥

ॐ नमोगणेशाय । इदानीं वृद्धजनवर्त्मानुसरणेन निजग्रन्थस्य
प्रामाण्यं निदर्शयति ।

१ श्रीमणेशाय नमः (A).

२ सितांशुकलया (S).

३ दधतु (S).

४ विचारकाः (S).

कविशिश्नाशतं वीक्ष्य कवीन्द्रान् उपजौव्य च ।
 निबद्धेयं मया धीरास्त्वरितश्लोकसिद्धये ॥ ५ ॥
 सुवृत्तरम्यस्तवका सदास्तिपरिशौलिता ।
 कविकल्पलता सेयममला परिशौल्यताम् ॥ ६ ॥
 शब्दश्लेषकथार्थाख्याश्चत्वारस्तवका इह ।
 ते चतुः पञ्चषट्सप्तकुसुमैरन्विताः क्रमात् ॥ ७ ॥
 तत्राद्यस्तवके'च्छन्दोऽभ्यासः सामान्यशब्दकः ।
 वर्णस्थितिरनुप्रासः कुसुमानि यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

(५) कविशिश्नाशतेत्यादि । भो धीराः पण्डिता इयं कवि-
 कल्पलता मया निबद्धा, किमर्थं? त्वरितं शीघ्रं श्लोकानां सिद्धये
 सन्पत्तये, किं कृत्वा कविशिश्नाशतं वीक्ष्य, कवयः शिष्यन्तेऽनया
 इति कविशिश्ना कविलोपायग्रन्थश्लेषां शतम् असंख्यातं दृष्ट्वा
 कवीन्द्रान् कविश्रेष्ठान् उपजौव्य अनुशील्य च तेभ्यः श्रुत्वा
 कविलोपायप्रसरमिति यावत् ।

(६) सुवृत्तेत्यादि । शोभनं यद्वृत्तं पद्यं तेन रम्यः स्तवको
 ग्रन्थपरिच्छेदो यस्याः सा तथा । सताम् अस्तिः श्रेणी तथा
 परिशीलिता समभ्यक्षा या सा तथा । पक्षे सुवृत्तोऽत्यन्तवर्तुल्लो
 रम्यः स्तवको गुच्छो यस्याः (सा), सर्वदा अस्तिभिर्धमरैः परि-
 शोचिता अनुशेविता ।

छन्दोऽभ्यासप्रसूतेऽत्र नेत्रभूते^१ विपश्चिताम् ।
 कथ्यन्ते केऽपि शब्दा यैश्छन्दो मन्दोऽपि विन्दति ॥ ९ ॥
 श्रीर्लक्ष्मीः कमला पद्मालया च हरिवत्सभा ।
 दुग्धाब्धिनन्दिनौ^२ क्षीरसागरापत्यमित्यपि ॥ १० ॥
 क्षीरपायोधितनयेत्येवमेकाक्षरादिकम् ।
 आदौ साध्यं पदं स्थाप्यं शेषं कुर्याद्विशेषणैः^३ ॥ ११ ॥
 विश्लेष्योऽर्थोवर्णाकाराधाराधेयक्रियागुणैः ।
 सादृश्यपरिवाराद्यैः क्रियते सविशेषणैः ॥ १२ ॥

यथा सुधांशुर्धवलोल्लसितवृत्तः
 क्रान्तान्तरीक्षो^४ हरिणं दधानः ।
 महत्तमो घनं जनतापहारी
 मृगेन्द्रवद्राजति ऋक्षमध्ये ॥ १३ ॥

(११) कवित्वरचनाप्रकारमाह आदाविति प्रथमतो वण-
 नीयत्वेनापेक्षितं यत् साध्यं विश्लेष्यं पदं तदेव स्थापनीयं, शेषं
 पश्चात् तदेव विश्लेषणैरुपलक्षितं कुर्यात् ।

(१२) अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति विश्लेष्योऽर्थ इत्यादि अस्त्येवोदा-
 हरणमाह यथेति सुधांशुश्चन्द्रो राजति कइव मृगेन्द्रवत् सिंहइव
 सोऽपि ऋक्षाणां भक्षुकानां मध्ये शोभते उभयोर्विश्लेषणमाह

१ नेत्रभूता (S).

३ विश्लेषणम् (S).

२ दुग्धाब्धिनन्दना (S).

४ क्रान्तान्तरीक्षः (S).

बन्धुश्चौरः सुहृद् वादौ कल्पः प्रत्यः प्रभः समः ।

देशीयदेश्यरिघाभसोदराद्या इवार्थकाः ॥ १४ ॥

धवलः शुक्लोऽतिवृत्तोऽत्यन्तवर्त्तुलाकारोऽतिक्रान्तचरित्रश्च क्रान्ता-
न्तरौचः प्राप्ताकाशो हरिणं मृगं दधानः पक्षे उत्प्लुत्याक्रान्ता
न्तरौचः मन् हरिणं विभ्रदित्यर्थः । महत्तमो घ्नन् महान्धकारं
नाशयन् पक्षे महत्तमोऽतिमहान्, घ्नन् हिंसात्मक इत्यर्थः ।
जनतापहारी जनानां तापं तपादिजन्यक्लेशमपहर्त्तुं गोलमस्येति
पक्षे जनताया जनसमूहस्य अपहारी अपहर्त्तुं क्षमः । अत्र
क्रमेण धवलादिविगोषणपदेर्वर्णाद्याकारादीनामुदाहरणमुक्तम् ॥

(१४) सादृश्यप्रस्तावे तदभिधायकान् शब्दान् अभिधत्ते
बन्धुरित्यादि बन्धुपर्यायास्तेन बान्धवदायादादयः । चौर इति
चौरपर्यायास्तेन तस्करमोषकारापहारकादयः । सुहृदिति सुहृ-
त्पर्यायास्तेन मित्रमख्यादयः । वादौति वादिपर्यायास्तेन वावदूक-
वदात्रद-वाचाट-वक्त्र-प्रतिवक्त्रप्रभृतयोऽप्युद्धाः । कल्प इति कल्प-
प्रत्ययः प्रत्यय इति स्वरूपं प्रभ इति स्वरूपं सम इति समानार्थाः
समान-सदृश-सदृच-सदृक्-तुल्य-प्रतिमोपमादयः । देश्यदेशीयौ
प्रत्ययौ । रिपुरिति रिपुरपर्यायास्तेन वैरि-सपत्न्या-रि-विदेषि-
प्रतिमन्-प्रत्यनौक प्रतिभठप्रभृतयः । सोदर इति सोदरपर्यायास्तेन
सगर्भ-सहज-सोदर्य-सनाभि-सपिण्डादयः । अत्र आदिशब्दाज्ज्येष्ठ
मिन्दकोपहामकानुकारकविडम्बकादयः प्रतिबोद्धव्याः । अत्र केचन
शब्दा अभिधावृत्त्यैवार्थमभिदधति । केचित्तु लक्षणावृत्त्या बन्धु-
चौरसुहृत्सोदरादयः । तथा च मुख्यार्थबाधे तद्योगे यथान्योऽर्थः

यथेन्दुबन्धुर्मुक्ताश्रीचौगे हारश्रियः सुहृत् ।
 कुन्दवादी हंसकल्पः क्षौरप्रस्थो हिमप्रभः ॥ १५ ॥
 गङ्गासमोऽञ्जदेशीयः शेषदेश्यः सुधारिपुः ।
 विसाभस्तेजसोराशिः कैलासोदरसोदरः ॥ १६ ॥
 कथानगरसर्वार्थनित्यकृत्यादिवर्णनैः ।
 स्त्रोकानां दृष्टचेष्टाभिष्कन्दोऽभ्यासक्रमो यथा ॥ १७ ॥
 आसीद् दशरथो राजा चत्वारस्तस्य सूनवः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता' इति विश्रुताः ॥ १८ ॥
 ध्वस्तध्वान्तभरं रत्नवेश्मविस्मेररश्मिभिः ।
 राजधानी दिनस्येव तत्पूरं द्योतते सदा ॥ १९ ॥

प्रतीयते रूढः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता । एतानेवोदा-
 हरति यथेति विसाभः विसं मृणालं तत्सदृशम् अन्यत् स्पष्टम् ।

(१९) राजधानी तत्पूरमिति तत्प्रसिद्धं पुरं नगरं तस्य
 कस्यचिज्जनस्य वा पुरं तत्पूरं द्योतते किम्भूतं तत् रत्नवेश्मनां
 मणिमयमृच्छाणां विस्मेरैः प्रकाशमानैरश्मिभिः किरणैर्ध्वस्तध्वान्त-
 भरं निरस्ताम्बकारातिशयं केव द्योतते दिनस्य राजधानी ।
 रत्नवेश्मनां किरणैर्निरस्ताम्बान्ततया राजधानी यथा दिवसे
 भाति रात्रावपि तथेदं भातीत्यर्थः सप्रत्यर्थं सम्बन्धमात्रविवक्षया
 दिनस्येति षष्ठी ।

स्थालौ भात्यन्नपूर्णैर्मर्णाभिः^१ शोभते घटः ।
 पटः संलक्ष्यते सूक्ष्मः साक्षात्सूक्ष्मोरियं बधूः ॥ २० ॥
 प्रातः कृतश्रमः स्नातोऽर्चितदेवो हृतानलः ।
 भुक्तान्नः श्रुतसच्छात्रः सायं शय्यागृहं ययौ ॥ २१ ॥
 पुष्पाणि पाणिदेशेऽसौ कृत्वा क्रौडति कामुकः ।
 ताम्बूलिकोऽत्र ताम्बुलमस्य पश्यार्पयत्यसौ^२ ॥ २२ ॥
 तदर्थान्यपदैः स्वान्यश्लोकस्य^३ परिवर्त्तनात् ।
 तत्रैव छन्दस्यभ्यस्येदथछन्दोऽन्तरे यथा ॥ २३ ॥
 प्रत्यर्थिपृथिवीपालतमोजालदिवाकरः ।
 नौतिव्रततिपर्जन्यो राजते जगतीपतिः ॥ २४ ॥
 प्रत्यनीकावनौकान्तधान्तविध्वंसनांशुमान् ।
 नयवल्लीवनाभोदः शोभते भूमिवल्लभः ॥ २५ ॥

(२१५) तदर्थत्यादि यएव पूर्वकृतकाव्याभिधेयौकृतधेयीकृतः
 स एव विवक्षितो वाक्यार्थः । किन्तु पदान्यानि तेः पदैः स्वस्यात्म-
 कृतस्य अन्यकृतस्य वा श्लोकस्य परिवर्त्तनात् परिवृत्तेस्तत्रैव अन्य-
 रचितश्लोकस्य छन्दसि छन्दोऽन्तरे वा अभ्यासं कुर्यादित्यर्थः ।

१ अम्भोभिः (S).

२ पार्श्वेऽर्पयत्यसौ (S)

३ तदर्थान्यपदैरेव श्लोकस्य (S).

प्रत्यर्थिपृथ्वीहृदयाधिनाथ
 ध्वान्तौघविध्वंसनवासरेशः ।
 सन्नीतिवल्लीवनवारिवाहो
 विश्वम्भराया दयितो विभाति ॥ २६ ॥
 दुर्द्धरारिधरणीधरोद्धत
 ध्वान्तमण्डलविखण्डनांशुमान् ।
 नीतिवल्लीवननूतनाम्बुदो
 मेदिनीपरिवृद्धो विराजते ॥ २७ ॥

यतिभङ्गो नामधातुभागभेदे भवेद् यथा ।
 पुनातु नरकारिश्चक्रभूषितकराम्बुजः ॥ २८ ॥
 दिविषहृन्दवन्द्यं वन्दे गोविन्दपदद्वयम् ।
 स्वरमन्धौतु न श्रौणोऽस्तु भृत्ये भवतो यथा ॥ २९ ॥
 न स्याद्विभक्तिभेदे भात्येष राजेति कश्चित्^१ ।
 कश्चित् स्याद् यथा देवाय नमश्चन्द्रमौलये ॥ ३० ॥

(२८) नामधातुभागभेद इति । नामानि प्रातिपदिकानि
 वृत्तप्रचादयः शब्दाः, धातव इति क्रियापदानि भवति जयति
 प्रमृतयोऽनयोभांगो विभजनं तेन यो भेदो विष्किर्त्तप्रकारस्तत्र
 भागभेदे विशेषे वा । स्वरमन्धाविति स्वरा अचस्तेषां यः सन्धिः
 संहितकाव्ये पूर्व्वरूपापादनादिति तत्र ।

चादयो न प्रयोक्तव्या विच्छेदात् परतो यथा ।
 नमः शिवाय कृष्णाय च दानवविनाशिने ॥ ३१ ॥
 एकस्वरोपसर्गेण विच्छेदः श्रुतिसौख्यकृत् ।
 यथा पिनाकपाणिं प्रणमामि स्मरशासनम् ॥ ३२ ॥
 एवं यथा यथोद्वेगः सुधियां नोपजायते ।
 तथा तथा मधुरता निमित्तं यतिरिष्यते ॥ ३३ ॥
 अबुद्धार्थापि मधुरा मनोहरति भारती ।
 तमोनिचयमङ्गाशा मञ्जुला^१ देवकोकिला ॥ ३४ ॥

(३२) एकस्वरोपसर्गेणेति एकस्वरो यस्य एवम्भूतो य उपसर्गः
 प्रादिस्तेन ।

इति प्रथमस्तवके कन्दोऽभ्यासो नाम प्रथमं कुसुमम् ॥

सामान्यशब्दाः कथ्यन्ते क्रमादेकाक्षरादयः ।

एकाक्षरम् ।

श्री भो हे हि नु नि प्र त्वं ।

वि प्राग् आ सत् सु सं तथा ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण भो केशव हे हरे द्राङ्

निष्पौडितारे सुमतिं प्रयच्छ ।

निकाममासेव्य विभासि नु त्वं

सद्योगिनां चेतसि सङ्गतो हि ॥ २ ॥

द्व्यक्षरम् ।

स्फुटं स्फुर्जत् स्फुरत् स्फारं सारं तारं वरं परम् ।

प्राग्रं^१ प्राज्यं प्रियं ज्येष्ठं प्रेष्ठं श्रेष्ठं मुहुर्वहु ॥ ३ ॥

कौर्त्थ्यं काम्यं कम्त्रं कान्तं मञ्जु मङ्क्षु महम्मिलत् ।

गाढं वाढं दढं प्रौढं बलत् बलाल्ललल्ललत् ॥ ४ ॥

स्वैरं सम्यक् सदा शश्वत् सत्यं नित्यं ध्रुवं द्रुतम् ।

धुर्य्यं वर्य्यं पुनः प्रायः सुष्टु सद्यो भृशं लसत् ॥ ५ ॥

ननु नाम किल क्रीडच्चच्चत् चारु जवात्^२खलु ।

श्रीमदुच्चैः^३ शनैर्माद्यद्रङ्गद्रिङ्ग^४च्चिरं परि ॥ ६ ॥

(१) स्फुटमित्यादि स्फारं महत्, तारं शब्दं, प्राज्यं प्रचुरम् ।

(४) कसं कमनीयं, मङ्क्षु शीघ्रं, वर्य्य शोभनं, सुष्टु शोभनं, माद्यत् च्यत् ।

१ प्राञ्च (S). २ यथा (S). ३ प्रौच्चैः (S). ४ राजत् (S).

त्र्यक्षरम् ।

अटिति प्रकटं सपदि प्रसभं^१
 निविडं रूचिरं सुभगं प्रचुरम्^२ ।
 विकसद्विहमद्विचरद्विलसद्^३
 विमलं सकलं बहुलं^४ प्रवलम् ॥ ७ ॥
 सर्व्वदा सर्व्वथा सर्व्वतः शौघ्रतः
 सत्वरं सन्ततं निश्चितं वेगतः ।
 उच्चकैरञ्जमा नित्यशः सुन्दरं
 पेशलं मञ्जुलं प्रोक्ष्मसद्विस्फुरत् ॥ ८ ॥
 प्रोढाम विभ्राज दुत्तुङ्ग विस्फुर्ज्ज
 दुत्तान शोभाढ्य विस्फार विक्रीडत् ।
 सच्छाय सच्छोभ निःशङ्क निःशेष
 मित्यं बुधैस्त्यक्षरं वै प्रयोज्यम्^५ ॥ ९ ॥

चतुरक्षरम् ।

मनोरमं मनोहरं समन्ततः समीहितम् ।
 वरद्युति स्फुरत्प्रभं महोज्ज्वलं^६ घनच्छवि ॥ १० ॥

(८) अञ्जमा तत्त्वेन ।

- १ प्रभृति (S).   २ प्रवरं (S).   ३ विसर्ग (S).
 ४ बहुलं (S).   ५ बुधैस्त्यक्षराणि प्रयोज्यानि (S).
 ६ घनोज्ज्वलं (S).

रयादेव जवादेव सर्वकालं मुनिश्चितम् ।
स्फारशोभं प्रभायुक्तं स्फुरच्छायं श्रियायुतम्^१ ॥ ११ ॥
वराभोगं बहुश्रीकं लसत्कान्ति स्फुरद्यशः ।
घनच्छायं झटित्येव शोभायुक्तं विकस्वरम् ॥ १२ ॥

पञ्चाक्षरम् ।

प्रवरश्रीकं रूचिरच्छायं स्फुटलक्ष्मौकं वहलश्रीमत् ।
कलयायुक्तं विकसद्रोचिः प्रचुरज्योतिर्द्युतिगोचिष्णुः ॥ १३ ॥
विलसच्छवि प्रसरत्प्रभं^२ प्रसरद्रसं सुषमामयम् ।
बहुवैभवं रूचिभासरं कलयान्वितं मलवर्जितम् ॥ १४ ॥
स्फुरितोदयं खचितं श्रिया विकटोच्छ्रयं प्रमदालयम् ।
घनविभ्रमं भुवनाद्भुतं वरदौधिति द्युतिसुन्दरम्^३ ॥ १५ ॥

षडक्षरम् ।

अद्भुतवैभवमक्षिमहोत्सव
मुख्यलभातति भूरितरद्युति ।

- (१२) वराभोगं वरः श्रेष्ठ आभोगः परिपूर्णता यस्य तत् ।
(१४) सुषमामयं परमशोभायुक्तम् ।
(१५) खचितं व्याप्तं, उच्छ्रय उन्नतिरुद्रेको वा ।

१ श्रियान्वितं (S).

२ प्रभवत्प्रभं (S).

३ स्फुरदौधिति (S).

कान्तिनिकेतनमिद्वतमाकृति
 चारुतरच्छवि सुन्दरदौधिति ॥ १६ ॥
 मनोहरच्छायमुदञ्चितद्युति
 स्फुरत्प्रभाचारु घनश्रिया युतम् ।
 समुल्लसत्कान्ति विभाविभासितं
 निवेश्यमित्यन्तु षडक्षरं पदम्^१ ॥ १७ ॥

अष्टाक्षरम् ।

समुल्लसितशोभाढ्यो रोचिर्निचयरोचितः ।
 चारुचञ्चत्कलाशालौ कान्तकान्तिनिकेतनम् ॥ १८ ॥
 बल्लुवलद्वपुर्लक्ष्मौर्महामहिममन्दरम्^२ ।
 आभासम्भारसंशोभौ दौप्तिमण्डलमण्डितः ॥ १९ ॥
 प्रभाप्राग्भारसारश्रीरुद्यद्भ्यतरद्युतिः^३ ।
 मनोरमतमच्छायो विभावैभवशोभितः ॥ २० ॥

(१६) दौधिति दीप्तिः इद्वतमो दीप्ततमः । उदञ्चितम् उद्गतम् ।

(१८) कला नृत्यवादिचादिलयकौशलम् ।

(१९) वल्लद् उद्गच्छत् ।

१ नियोज्यमेवन्तु षडक्षरं पदम् (S).

२ बल्लुवर्णवपुर्लक्ष्मौर्महामहिममन्दरम् (S).

३ प्रभाप्राग्भावसारश्रीरुद्यद्भ्यतरद्युतिः (S).

षोडशाक्षरम् ।

चमत्कारकरस्फारप्रभाप्राग्भारभासुरः ।
 मनोरमतमक्रीडत्कान्तिमण्डलमण्डितः ॥ २१ ॥
 मनोहरतर'स्फूर्जद्भूजं'खलकलोज्ज्वलः ।
 अत्यद्भुतवपुर्लक्ष्मीक्षोभितक्षितिमण्डलः ॥ २२ ॥
 मनोहारितरोच्छ्रायकायच्छायचयान्वितः ।
 प्रीतिस्फूर्तिकरप्रेङ्खत्प्रभासंहतिसंहतः ॥ २३ ॥
 विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टपिष्टपः^१ ।
 नयनानन्दनोद्दामरामणीयकमन्दिरम् ॥ २४ ॥
 अवनीतलवर्त्तिदृशाम्
 अमृतांशुः सम्मदैककुलगेहम्^२ ।
 चित्ताकर्षमहौषधिर्
 अधिवासः कान्तिकेतव्याः ॥ २५ ॥

(२१) प्राग्भारः समुद्रः ।

(२२) स्फूर्तिकरो वृद्धिकरः ।

(२४) रश्मिविस्मेरो रश्मिप्रकाशः स्मेरशब्दोऽत्र भावप्रधानः ।

यथा कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधानिन्दितसुहृदानन्दमिति शङ्करा-
 चार्योक्तिः । रामणीयकं रमणीयत्वम् ।

१ मनोरमतमस्फूर्जत् (S). २ विस्मयाविष्टविष्टपः (A).

३ अवनीतलवर्त्तिदृशोरमृतांशुसम्पदैककुलगेहम् (S).

परिस्फुरत्कान्तिभरप्रचारकः
 स्वपीडनेनापि परोपकारकः^१ ।
 समीपभाजां हृदयैकहारकः
 स्वभावसौन्दर्यविशेषभूषकः ॥ २६ ॥
 जगत्प्रमोदोदयदानसज्जनः
 शुभौघलक्ष्यप्रवलप्रशंसनः ।
 नियन्त्रितानेकमनस्तुरङ्गमः
 स्थिरीकृतालोककहद्विहङ्गमः^२ ॥ २७ ॥
 प्रमोदपात्रीकृतसर्वभूतलः
 प्रतिक्षणाक्षीणगुणोर्मिशैतलः ।
 समुल्लसद्दीधितिपुञ्जमञ्जुलः
 समस्तचित्तोत्सवकृत्वभावतः ॥ २८ ॥

श्लोकत्रयेऽपि पादान्ताचरणोपेन कन्दोऽन्तरं ज्ञेयम् ।

जगन्त्रयैकान्तमनोज्ञताभू-
 रनन्यसाधारणकान्तिकान्तः ।

(२८) समस्तचित्तोत्सवकृत्वभावो यस्येत्येकं पदम् । पदान्ता-
 चरणोपपत्तेऽन्यत् स्पष्टम् ।

१ स्वपीडनेनापि परोपकारकः (S).

२ स्थिरीकृतालोककहद्विहङ्गमः (S).

अव्याजमाधुर्यसुधानिधानम्
 मनोविहङ्गानयनैकपाशः^१ ॥ २९ ॥
 निरवद्यसमुद्यदुज्ज्वल-
 स्वगुणश्रेणिमनोहराकृतिः ।
 धिजगज्जनचित्तचिचक-
 न्नयनानन्दसिताभ्रवर्त्तिका ॥ ३० ॥
 अवनीतलवर्त्तिलोचना-
 मृतवर्त्तिः प्रमदैकमन्दिरम् ।
 घनविस्मयचिचशालिका
 हृदयाम्भोरुहभानुमण्डलः ॥ ३१ ॥
 हृद्यतरद्युतिवारिपयोधि-
 लो^२कविलोचनशैतमयूखः ।
 चारुतमापघनौघनिवेशो
 भूवल्लयस्थितविस्मयहेतुः^३ ॥ ३२ ॥

(२९) अव्याजमनौपाधिकं स्वाभाविकं यन्माधुर्यं सौन्दर्यं
 तदेव सुधा । चारुस्वादुमतोर्मधुरः ।

(३०) निरवद्यम् अमिश्रं सिताभ्रवर्त्तिका कर्पूरवर्त्तिका ।

(३१) अपघनौघनिवेशोऽङ्गनिवहसंस्थानभेदः ।

१ मनोविहङ्गाहरणैकपाशः (S).

२ विष्णो^२कनशैतमयूखः (S).

३ भूवल्लयस्थिति^३विस्मयहेतुः (S).

मुख्यास्थानी सम्पदां सम्मदानां
 लीलाशाला भाविता भावितानैः ।
 पुंसां नेत्रक्षेत्रपीयूषवृष्टि-
 विंशोद्दामाश्चर्य्यहर्ष्यक्षग्रैलः ॥ ३३ ॥
 उद्यदुज्ज्वलगुणौघमेदुरो
 रामणीयकविलासमन्दिरम् ।
 सुन्दरावयवसन्निवेशनं
 कान्तकान्तिभरभासुगाकृतिः ॥ ३४ ॥
 गुणमणिप्रकरैकमहोदधिः
 सकललोकविलोचनचन्द्रमाः ।
 विलसदुज्ज्वलकान्तिनिकेतनम्
 सहृदयौघचमत्कृतिकारणम् ॥ ३५ ॥
 लसदङ्गरुचिप्रचयेन युतो
 नयनौघमधुव्रतफुल्लवनम् ।
 हृदयाब्जविजृम्भणतीक्ष्णकरो
 घनविस्मयसम्मदवासगृहम् ॥ ३६ ॥

(३३) भावितानैर्दोषैर्विस्तारैर्भाविता घटिता । उद्दामं
 यदेवाश्चर्य्यं चमत्कारस्तदेव हर्ष्यचः सिंहास्तस्य ग्रैलः क्रीडापर्य्यतः ।

(३४) मेदुरः क्षिग्धो मनोज इति यावत् ।

तडित्पुञ्जमञ्जुप्रसरत्प्रतौक-^१
 प्रभापूरदूरावधूतान्धकारः ।
 मनोमीनहर्षप्रहर्षैकवर्षं
 दृग्भोरुहानन्दसन्दोहहेतुः ॥ ३७ ॥
 अखिलजगदवेक्ष्यमाणलक्ष्मीः
 स्वगुणविराजिभिरङ्गैः प्रशस्यः ।
 वसतिरतिवलक्ष्णं हंसपक्षप्रकर-
 विजित्वरकीर्त्तिकौमुदीनाम्^२ ॥ ३८ ॥
 निःशेषलोकपरितोषकरस्वरूपः
 शोभान्वितावयवसुन्दरसन्निवेशः ।
 दूरं निरस्तखलदुर्वचनावकाशो
 व्याजृम्भमाणगुणसंग्रहणप्रवीणः ॥ ३९ ॥
 प्रव्यक्ततत्तदखिलावयवानवद्यः
 प्रोद्यन्निजोज्ज्वलगुणप्रकराभिरामः ।
 आनन्दिभिः सहृदयैरभिनन्द्यमानः
 स्वप्रक्रियाभिरभितश्च विराजमानः ॥ ४० ॥

(३७) प्रतौकं शरीरम् ।

(३८) वलक्ष्णं पक्षिणो हंसाः ।

१ प्रसर्पत्प्रतौकप्रभापूरदूरावधूतान्धकारः (S).

२ वसतिरतिवलक्ष्णं पक्षिणं प्रकरविजित्वरकीर्त्तिकौमुदीनाम् (A).

कुतुकतरलचित्तैः सज्जनैः स्तूयमान
 स्त्रिभुवनजननेचक्षेत्रपीयूषदृष्टिः ।
 प्रतिकलसमुदञ्चद्रूपसम्पन्निधानं
 सकलमलविमुक्तः साधुवादेन युक्तः ॥ ४१ ॥
 मुखरखरखलोक्तिध्वान्तविध्वंसनेन्दु-
 र्विलसदमलकायव्यायतानन्तकान्तिः ।
 अनङ्गुगुणमणिश्रीश्रेणिविश्रामधाम
 क्षपितसकलदोषः^१ सर्वसन्तोषहेतुः ॥ ४२ ॥
 समुद्यत्प्रत्यङ्गप्रसृमरमनोज्ञद्युतिभरो
 मनोमौनारुष्टिप्रवलवडिशं काममृगयोः ।
 घनाश्चर्यस्थानं जगति कुतुकोत्तानितदृशं
 नराणामानन्दामृतलहरिदुग्धाम्बुधिरयम् ॥ ४३ ॥
 उच्चैश्चेतोहरिणहरणाखर्वगन्धर्वगीतं
 तत्तन्नेचाबलिमधुलिङ्गां माकरन्दः प्रवाहः ।
 सर्व्याश्चर्यप्रदसमुद्यद्रूपसम्पन्निधानं
 चञ्चद्रोधिःप्रचयसिचयच्छन्नसम्पन्नगावः ॥ ४४ ॥

(४१) प्रतिकलसमुदञ्चदतिकलमं पूरयित्वा प्रतिकलं प्रत्य-
 वयवं समुदञ्चदिति वार्थः ।

(४२) काममृगयोर्मदनलुब्धकस्य ।

(४४) माकरन्दप्रवाहः पुष्परसनिख्यन्दः । सिधयं वस्त्रं ।

सकलजनताचित्ताश्चर्यप्रदप्रकटोत्सव-
 मधुरिमपरीपाकोद्रेकस्फुरद्द्युतिसुन्दरः ।
 नयननलिनानन्दोत्सासग्रहाधिपमण्डलो
 मिलदवयवश्रीरोचिष्णुर्निजान्वयभूषणम् ॥ ४५ ॥
 लसद्गुणरसच्छटानयनमौनयोज्ज्वलिना-
 मुदञ्चदतिसुन्दरप्रसृमरप्रभाभासुरः ।
 अमन्दगुणमन्दिरं^१ सुभगतालतामण्डपः
 समस्तजनविस्मयप्रदसमुल्लसत्स्वाकृतिः ॥ ४६ ॥
 अवयवसन्निवेशजितसर्वमनोज्ञचयो
 घनवसुधाजनेक्षणसुधारससेचनकम् ।
 सहृदयमानसाम्बुजविजृम्भणतौक्षणकरो
 द्युतिभरभासिताकृतितया^२तिचमत्कृतिकृत् ॥ ४७ ॥
 सर्वावद्यविनाकृतः कृतपरीरम्भः समस्तै^३गुणै-
 रानन्दैकनिदानमानदपतिस्मावासिराशिस्तुतः^४ ।

(४५) मधुरिमपरिपाकोद्रेकः सौन्दर्यपरिणामातिशयः ।

(४६) घनरसच्छटा जनश्रेणी । जन्मिनां प्राणिनां । प्रसृमरः
 प्रसरणश्रीलः । भासुरः शोभनः । सुभगता श्रीः ।

१ अनन्तगुणमन्दिरं (S).

२ द्युतिभरभासिताकृतितया (S).

३ समग्रैः (S).

४ मानवपतिस्मावासिराशिस्तुतः (A).

उन्मीलद्विजकान्तिकेतकसमाकृष्टाक्षिपुष्पन्धयो
 विद्वन्मानसराजहंसविसरावामाय सौधं सरः ॥ ४८ ॥
 सान्द्रानन्दसुधासमुद्रलहरीसाम्राज्यमग्रात्मभिः
 सर्वैः सर्वकलाकलापकुशलैः साकाङ्क्षमुद्धीक्षितः ।
 उद्यद्बृद्यतगोरुकान्तिपटलौविन्यासरम्याकृतिः
 साधारण्यपदव्यतीतसहजोन्मीलतनुश्रीभरः ॥ ४९ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गरङ्गत्प्रचुरतरमहाकान्तिभाराभिरामः
 निर्व्याजभ्राजमानानणिमनिजगुणग्रामविश्रामधाम^१ ।
 लोकैरालोक्यमानः प्रमदजलपरिष्ठक्तनेचारविन्दैः
 आनन्दस्यैकसौधं सकलवसुमतीमण्डलौसारभूतः ॥ ५० ॥

(४८) आनन्दपतिर्नन्दपतिः समुद्रस्तत्पर्यन्तं ये ज्ञावाप्तिनो
 लोकाः । अक्षिपुष्पन्धयश्चतुर्धरः ।

(४९) स एवं सुधामम्बन्धि सरः कासारः लहरी साम्राज्यं
 [तत् ज्ञातिः वकः?] साधारण्यपदव्यतीतम् असाधारणमित्यर्थः ।

(५०) अङ्गप्रत्यङ्गेति अङ्गं हस्तपदादि, प्रत्यङ्गं अङ्गुल्यादि,
 रङ्गत् प्रसरत् । निर्व्याजभ्राजमानोनिमर्गरमणौयः अनणिमनि-
 जगुणग्रामः अणोर्भावोऽणिमा अत्यल्पपरिमाणत्वं तेन रहितो यो
 निजगुणानां ग्रामः समूहः ।

१ निर्व्याजभ्राजमानानुपमनिजगुणग्रामविश्रामधाम (S).

२ आनन्दस्यैकसारः (S).

एवं साधारणैः शब्दैरौचित्येन निवेशितैः ।

दक्षैश्छन्दःसु सर्वेषु कर्त्तव्यं पदयोजनम् ॥ ५१ ॥

अथ संस्कृतप्राकृतयोः समाः ।

अथोच्यन्ते मया केऽपि संस्कृतप्राकृते समाः ।

अन्यच्च वितताः शब्दा वालानां बुद्धिहेतवे ॥ ५२ ॥

अत्रादौ पुंलिङ्गाः ।

हाराहारविहारसारसरसाः^१ सम्भोगगेगासुराः

संहारासरवारवारणगणाष्टङ्कारतारारणाः^२ ।

लोलोल्लासविलासवायसहराहङ्कारहीराङ्कुराः

नीहारोरगरागतालतरलागोविन्दकन्दोदराः ॥ ५३ ॥

तरुणतरणिदामामोहसन्दोहभासाः^३

खुरखरतरुघासा कासरारम्भहासाः ।

करकरिकिरिकौराः कोलकल्लोलधीरा

मलमलयकरौरा वामदेवासिवीराः ॥ ५४ ॥

(५३) हाराहारेत्यादि भाषाद्वये समाः समानरूपाः शब्दा-
द्वयार्थः । उल्लोलस्तोदङ्गः । वायसः काकः । हीरो हीरकः ।
नीहारो हिमं । कन्दो मलं ।

(५४) कासरो महिषः । किरिः शृङ्गकरः । करौरा वंशाङ्कुरः ।

नरनरककरङ्गा दण्डचण्डालरङ्गाः
 दरसरलकलङ्गाः कम्बलाकारपङ्काः ।
 खलवहलकुरङ्गा देहसन्देहसङ्गाः
 परकुररतरङ्गाश्चर^१सञ्चारभङ्गाः ॥ ५५ ॥
 अरि-हरि-परिणाहाः कण्ठकुण्ठाहिदाहाः
 परिसरश्चरहाहामञ्जुमञ्जौरवाहाः ।
 अचलकुलकुमाराः कुम्भकुम्भीरमाराः^२
 विरलकवलजाराः सुन्दरोदारपाराः ॥ ५६ ॥
 जम्बीरकेशरि^३वराहमुरारिकालाः
 काकोलकुन्तलचमूरुविरामवालाः ।
 आरोह^४राहुरणसङ्गरचोलतालाः
 संसारकेरलसमौरणटङ्कभालाः ॥ ५७ ॥

(५५) करङ्गो हस्तिपञ्जरः । कुररः पक्षिभेदः ।

(५६) परिणाहो विशालता । कुण्ठो मन्दः । अरः प्रवाहः ।
 हाहा देवगायनः । मञ्जोरो नूपुरः । मारः कालः । कवलः घासः ।
 जारः उपपत्तिः । उदारो दाढमहतोः ।

(५७) काकोलो द्रोणः काकः । कुण्डलः केशः । चमूरुर्ध्वग-
 भेदः । आरोहो नितम्बः । सङ्गरो युद्धम् । चोलो देशभेदः ।

१ सङ्गरारम्भहासाः (S).

२ चाव (S).

३ केशरि (A).

४ आलोलावाहुरणसङ्गरचोरभालाः (S)

आसारचामरतुरङ्गकुलौरशूराः
 कङ्कालकन्दलकरालविलासपूराः ।
 हेरम्बकम्बुविधुसिन्धुबुधान्धबन्धाः^१
 कुन्देन्दुमन्दरसमौरसमूहगन्धाः ॥ ५८ ॥
 भौमाङ्गसङ्करकिरीटतमालकुञ्जाः ।
 हिन्तालतोमरमहौरुहविम्बपुञ्जाः ।
 हिण्डीरपिण्डवरसञ्चर^२कोणकाणाः
 संरम्भसोमपरिरम्भविकारवाणाः ॥ ५९ ॥

वसन्तासववेशन्तवासवावासवासराः ।

कासारसारसरसाः किरणारुणवारणाः ॥ ६० ॥

तालः शब्दभेदस्तदभेदो वा । केरलो देशभेदः । टङ्कः पाषाण-
 दारणः । भालो ललाटं ।

(५८) आसारो धारासम्पातः । कुलौरः कर्कटः । शूरः
 सूर्यः । कङ्कालो मधुं । कन्दलस्तृणभेदः । करालो दन्तुरे तृङ्गे ।
 पूरः प्रवाहः । कम्बुः शङ्खः ।

(५९) सङ्करो मिश्रणं । तोमरो वाणभेदः । विम्बः
 फलभेदो मण्डलं वा । सम्भरोऽसुरभेदः ।

(६०) वेशन्तः चुट्टसरः ।

एते पुंलिङ्गाः ।

हेला खेला कला माला रसाला काहला चला ।
 कीलालीलाऽवलावालाऽलीलादोलालसामसी ॥ ६१ ॥
 धरणी धारणा गोणी रोहिणी रमणी मणी ।
 वीणा वाणी रसा वेणी रौढ़ा गङ्गा तरङ्गिणी ॥ ६२ ॥
 कदली लहरी नारी रामा भेरी वसुन्धरा ।
 कालीकरालीचामुण्डारण्डारम्भातुलामह्वी ॥ ६३ ॥

एते स्त्रीलिङ्गाः ।

जलफलपलमूलंवारिकीलालतूलं
 वलपलसदुकूलंलिङ्गगम्भीरकूलम् ।
 सलिलकमलचीरं तुच्छराजीवनीरं
 हलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥ ६४ ॥

(६१) रमाला पक्वाश्रभेदः । काहला वाद्यभेदोऽचला पृथ्वी । कीला वह्निज्वाला । मसी कालिका ।

(६२) धारणा योगाङ्गभेदः । गोणी त्रीहिस्थापनशोणादि सूत्रमयः पात्रभेदः । रोहिणी नक्षत्रभेदः । मणीतिलिङ्गद्वये अस्थ्यवृत्तिः । रसा पृथ्वी । वेणी प्रवाहः केशसंस्कारो वा । रौढ़ा श्रवमाणना ।

(६३) कदली रम्भा मृगभेदो वा । भेरी वाद्यभेदः । रण्डा विधवास्त्री ।

(६४) कीलालं जलवक्रयोः । पल्लवं मांसं । चीरं वस्त्रकं ।

कारणं रोहणं चेलं कुहराम्बरमन्दिरम् ।
कुद्वलं मण्डलं तामरसं कुण्डलमङ्गदम् ॥ ६५ ॥
पुरारविन्दलोहाङ्गतडागं करणं कुलम् ।
तोरणं मरणं तुङ्गमानसागारभासुरम्^१ ॥ ६६ ॥

एते नपुंसकलिङ्गाः ।

भण गच्छ देहि संहर कुरु चोरय मारयावगच्छेहि ।
अवलोकयावचिन्तय खादेति धातुजं विद्धि ॥ ६७ ॥

अथ निरोष्ठ्याः ।

नौहारहारहरिणाङ्कहगाटृहास-
कैलासकासरदनारदसिंहमङ्गाः ।
शेषाहिहंसघनसारहरौन्द्रनाग-
हिण्डीरनिर्जर^२शरद्घनचन्द्रकान्ताः ॥ ६८ ॥
शृङ्गारसागरतडागजडागयाग-
हर्ष्यक्षतक्षकनखक्षतदौक्षिताक्षाः ।

(६५) तामरसं पद्मम् ।

(६७) धातुजं क्रियापदं विद्धि जानीहि ।

(६८) घनसारः कर्पूरः ।

(६८) तडागो रत्नादिरचितालङ्कारः । जडोमुखः । अगः
सर्व्वतोवृत्तकः । कौचको वंशभेदः । चारणः परिचारकः ।

नाराचकाचकचकौचकचच्चरौक-
 चाणक्यचारणगणक्षणाकाणशोणाः ॥ ६८ ॥
 संसारसारसरसारिरसालशाल-
 कङ्कालकालकलिशैलखलालकार्काः ।
 किञ्जल्ककल्ककरशङ्करकौरहौर-
 लङ्केशकेशगरकेशरदेशलेशाः ॥ ७० ॥
 आनन्दनन्दनधनञ्जयखञ्जरीटाः
 कौटाम्बिकण्टककटाहकटाक्षयक्षाः ।
 दक्षाभयभजनकाञ्जलियन्त्रयन्त्रा-
 रत्नाकरान्धकधराधरधीरसीराः ॥ ७१ ॥

एते पुंलिङ्गाः ।

गङ्गा गीता सती सीता सिद्धिः सन्ध्या गया गदा ।
 आशौः काशी निशा नासा कान्तिः शान्तिर्दशा रसा
 ॥ ७२ ॥

(७०) रसाल आसः कल्को मानभेदः कौरः शुक्रः ।

(७१) कटाहो लौहपात्रभेदः सीरो लाङ्गलम् ।

(७२) आशौः भाग्यं शुभाशंसनं वा । काशी वाराणसी,
 नासा नासिका, दशा अवस्था वस्त्रैकदेशो वा, रसा पृथ्वी, आर्द्रा
 नक्षत्रभेदः, दृक् चक्षुः, कारा बन्धनगृहम्, सारी सारिका पक्षि-
 पासको वा, दरी गृहम् । घटिका सुवर्णः, खटिका कठिनौ,
 कषा काष्ठी ।

आर्द्रानिद्राहरिद्रादृग्द्राक्षालाक्षाधृतिः कृतिः ।
 छायाजायाकथाकान्ताधात्री रात्री रतिर्गतिः^१ ॥ ७३ ॥
 कन्धराधारणाधाराताराकाराजराधरा ।
 आजीराजीरजन्धर्त्तिः कीर्त्तिः कन्या तटी नटी ॥ ७४ ॥
 नारीसारीदरीदासीघटिकाखटिकाजटा ।
 कक्षारक्षाशिखासंस्थाकालिन्दीकलिकाकला ॥ ७५ ॥

एते स्त्रीलिङ्गाः ॥

चरणकरणचक्रं श्लेषनक्षत्रतक्रं
 रजतशतशरीरं क्षीरनौराक्षितौरं ।
 धनकनकनिधानं ध्यानसंस्थानदानं
 नलिन^२नगरगीतच्छत्रनेत्रास्थिगात्रम् ॥ ७६ ॥
 आलिङ्गनस्नानशिरश्चरित्रं
 जलस्थलस्थानकलत्रचित्रम् ।
 कौलालजालालकनालदैर्घ्यं
 लिङ्गाङ्गनारण्यहिरण्यसैन्यम् ॥ ७७ ॥
 अञ्जनाजिनयानासृक्काञ्चनाननकाननं ।
 हाटकं नाटकं नाट्यं तैलं चैलं^३ रसातलम् ॥ ७८ ॥

(७७) नालं पद्मदण्डः, अङ्गनं चत्वरजिरे, हिरण्यं सुवर्णम् ।

(७८) अजिनं चर्म, असृक् शोणितं ।

१ कृतिः (S). २ गरलगात्रं छत्रनेत्रास्थिदात्रं (S). ३ चैलं (S).

अदनं मदनं ज्ञानं^१ निदानं दधि चन्दनं ।

अक्षरं लक्षणं लक्ष्यं शस्त्रं शास्त्रं दलं हलम् ॥ ७६ ॥

एते नपुंसकलिङ्गाः ॥

आशास्तेऽस्ति चकास्ति निन्दति सृजत्याशंसति क्रौडति
ध्यायत्यर्चति याचते व्यतिहरत्याराध्यति वस्यति ।

प्रेते गच्छति यच्छतौच्छति नयत्यायाति हन्तीहते

स्नाति स्नाति ददाति याति जयतीत्याद्याः क्रियाश्चिन्त-
येत् ॥ ८० ॥

इति प्रथमस्तवके सामान्यशब्दोनाम द्वितीयं कुसुमम् ॥०॥

अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवीश्वरैः ।
 महाकाव्यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु बबन्धिरे ॥ १ ॥
 राजा राजवधूः पुरोहितकुमारामात्यसेनाधिपाः
 देशो ग्रामपुरीसरोऽब्धिसरिदुद्यानाद्यरण्याश्रमाः ।
 मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्विनेन्दूदयाः
 वीवाहो विरहस्वयम्बरसुरापुष्पाम्बुखेलारतम् ॥ २ ॥
 नृपे कौर्त्तिः प्रतापाज्ञादुष्टशास्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयाणसंग्रामशास्त्राभ्यासनयस्तमाः ॥ ३ ॥
 प्रजारागोऽरिशैलादिवासोरिपुरशून्यता ।
 औदार्य्यैर्धैर्य्यगाम्भौर्य्यैर्गौर्य्यैश्चर्य्योद्यमादयः ॥ ४ ॥

(१) मृगयाश्वेभर्त्विनेन्दूदया इति मृगया च अश्वस्य रभस्य
 प्लवस्य इनेन्दूदयौ च ते तथा । वीवाह इति उपसर्गस्य वज्र-
 मनुष्येभ्यो बद्धलमितिदीर्घः, स्वयम्बरसुरापुष्पाम्बुखेलारतम् इति
 स्वयम्बरसुरापुष्पाम्बुनिष खेला च रतस्य तेषां ममाह्लादस्तथा ।

(२) नृप इत्यादि आज्ञा शासनम् इदमहमवश्यं करिष्यामि
 इति दृढनिश्चयः, विवेकिता सदसदिचारः, औदार्य्यं दातृत्वं
 तथाच उदारो दातृमहतोः, धैर्य्यं पाण्डित्यं, गाम्भौर्य्यमनवगाह्यद-
 यत्वं, गौर्य्यं शूरत्वं, आश्चर्य्यं चमत्कारित्वं, उद्यमः परजयोत्साहः ।

देव्यां सौभाग्यलावण्यशैलशृङ्गारमन्मथाः ।

चपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः ॥ ५ ॥

वेणीधम्मिल्लसौमन्तभालश्रवणनासिकं ।

कपोलाधरनेत्रभ्रूकटाक्षरदभाषणम् ॥ ६ ॥

गण्डबाहुकरोरोजनाभीमध्यवलिचयं ।

रोमालिश्रोणिजङ्घोरुगतिक्रमनखंक्रमात् ॥ ७ ॥

पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।

ब्रह्मण्योविमलाचारः प्रतिकर्त्तापदामृजुः ॥ ८ ॥

कुमारे शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोच्छ्रयाः ।

वात्यालौखुरलौराजभक्तिः सुभगतादयः ॥ ९ ॥

मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुद्धतो बुद्धिमान् क्षमी ।

आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी स्वदेशजः ॥ १० ॥

सेनापतिर्जितायासः स्वामिभक्तः सुधैरभौः ।

अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयौ रणे ॥ ११ ॥

(५) सौभाग्यं पतिस्नेहः, शौचं सदृक्तं, मानसिक्तसमुच्चतिः ।

(९) वात्यालौखुरलौ वादिचघटाभ्यासः ।

(१०) आन्वीक्षिक्यादिकुशलः, तर्कनीतिशास्त्रादिनिपुणः
परिच्छेदी कार्याकार्यनिर्णेता ।

देशे'रत्नखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः ।
 दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥ १२ ॥
 ग्रामे धान्यलतावृक्षसरसौपशुपुष्टयः ।
 श्लेचावहट्ट'केदारग्रामेयसुखविभ्रमाः ॥ १३ ॥
 पुरे ऽट्टपरिखावप्रप्रतोलौतोरणध्वजाः ।
 प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्यासतौत्वरौ ॥ १४ ॥
 सरस्यम्भो लहर्यम्भो गजाद्यम्बुजषट्पदाः ।
 हंसचक्रादयस्तीरोद्यानस्त्रीपान्यकेलयः ॥ १५ ॥

(१२) नदीमातृकता नद्यम्बुपालितत्वं आदिशब्दाद्देव-
 मातृकता च ।

(१३) अवहट्टं वट्टं चुट्टविपणिस्थानं, ग्रामेष्ठी नापित्यादि-
 स्त्री तस्याः सुखविभ्रमाः सुखविलासाः ।

(१४) अट्टं दृष्टकाट्टं, वप्रः प्राकारः, प्रतोलौ रथ्यातोरणो
 वज्रिर्दारं, अध्वा राजमार्गः, प्रपा पानीयशालिका, आराम उपवनं
 वापी दीर्घिका, सतौ माध्वौ, इत्वरौ गुप्तवेश्या ।

(१५) अभोगजादि जलवारणादि आदिशब्दाज्जलमानुष
 जलसिंहादयः । हंसचक्रादयः हंसः स्थातः, चक्रः चक्रवाकः,
 आदिशब्दात्मद्गुणकारणवादि ।

१ वहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः (S).

२ श्लेचावहट्टकेदारग्रामेयसुखविभ्रमाः (A).

अथौ द्वीपाद्रिरनोर्मिपोतयादो^१ जलप्रवाः ।

विष्णुः कुल्यागमश्चन्द्रावृद्धिरौर्वो^२ऽभ्रपूरणम् ॥ १६ ॥

सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादयः ।

पद्मानि षट्पदाहंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ १७ ॥

उद्याने सरणिःसर्वफलपुष्पलताद्रुमाः ।

पिकालिकेलिहंसाद्याः क्रौडावाप्यध्वगस्थितिः ॥ १८ ॥

शैले मेघौषधौधातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।

शृङ्गपादगुहारत्नवनजौवाद्युपत्यकाः ॥ १९ ॥

(१६) द्वीपाः सिंहलादयः अद्रयो मेनाकादयः, पोतो नौकाप्रभेदः, यादो जलजन्तुः, जलप्रवो जोयार इति ख्यातो जलप्रवाहः, जलशय्यागतो विष्णुः, कुल्या नदी, कुल्यमस्थि कुल्या-नौरप्रतोलिका तामामागमः प्रवेशः, और्वो वड़वानलः, अभ्रपूरणं मेघजलपूरणं ।

(१७) अम्बुधियायित्वं समुद्रप्रवेशः ।

(१८) सरणिः पद्धतिः ।

(१९) धातुर्गैरिकादिः, निर्झरो वारिप्रवाहः पादाः, प्रत्यन्त-पर्वताः, वनजौवादि सिंहव्याघ्रादि, आदिना किरातादयः, उपत्यकाद्वेरासञ्ज्ञा भूमिः ।

अरण्येऽहिवराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः ।

शुककाककपोताद्याभिन्नभस्मदरादयः ॥ २० ॥

आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।

यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुमेको वल्कलं द्रुमाः ॥ २१ ॥

मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिपाङ्गुण्योपायसिद्धयः ।

उदया'श्चिन्तनीयाश्च स्थैर्योन्नत्यादिसक्तयः ॥ २२ ॥

दूते स्वस्वामितेजःश्रीविक्रमौन्नत्यरुद्वचः ।

शत्रुशोभकरी चेष्टा धार्ष्ट्यं दाश्यमभोरुता ॥ २३ ॥

(२०) भिन्नभस्मोवनमानुषभेदौ ।

(२१) एणविश्रामो हरिणविश्रम्भः, हिंस्रशान्तता हिंसाणां व्याघ्रादीनां शान्तता शशकादिभिः सिंहाद्यवस्थानात्, द्रुमेको द्रुमाणां सेचनं ।

(२२) पञ्चाङ्गानि विषत्प्रतीकारदेशकालविभागादयः, तिस्रः शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः, षड्गुणा एव षाड्गुण्यं मन्त्रिस्त्रिद्वयानामनादयः उपायाः सामदानभेददण्डाः, मन्त्रोत्साहप्रभाव-जास्तिस्रः सिद्धयः, सृक्तयः शोभनवचनानि ।

(२३) स्वामिनो नृपादेस्तेजः प्रतापः श्रीः मय्यत् विक्रमः शौर्यं शैश्वर्यं महत्त्वसैतानि करोति यदर्पणां धार्ष्ट्यं निस्त्रपलं दाष्ट्यं राजकार्यं दक्षता ।

युद्धे तु वर्मवलचाररजांसितूर्य-

निस्वाननादशरमण्डपरक्तनद्यः ।

छिन्नातपचरथचामरकेतुकुन्ति-

मुक्ताः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः ॥ २४ ॥

प्रयागे भेरिनिस्वानम्रूकम्पवलधूलयः^१ ।

करभोक्षध्वजच्छत्रवाणशकटवेसराः ॥ २५ ॥

मृगयायां श्वसच्चारो वागुरालीकवेषता^२ ।

भटहक्का^३मृगचासः सिंहयुद्धं गतित्वरा ॥ २६ ॥

अश्ववेगित्वमौन्नत्यं तेजः सल्लक्षणस्थितिः ।

खुरात् खातरजोरूपं जातिर्गतिविचित्रता ॥ २७ ॥

(२४) युद्धकार्यं वर्मं सञ्जाहः, चारश्च गूढपुरुषः, तूर्यं वाद्यभाण्डं तस्य निस्वानो निनादः, नादः हेति-हननेत्यादिशब्दः सुरीदेवस्त्रीजनसेनवृता भटाः ।

(२५) करभः उद्गः, उच्चाणो वृषभाः, वेसरो गर्हभ्यामश्वतो जातोऽश्वः ।

(२६) श्वसच्चारः शुनो भषकस्य भ्रमणं, वागुरा मृगबन्धनी-रज्जुः, अलीकवेषता मृगधारणार्थं कपटवेषः, नीलवेषेति च पाठः भटहक्का बोधकत्वं हक्काशब्दः, भटटक्केति च पाठः ।

(२७) औन्नत्यम् उच्छ्रायः, सल्लक्षणस्थितिः देवमणिप्रभृतीनाम्

गजे सहस्रयोधित्वमुच्चत्वं कर्णचापलम् ।

अरिष्युहविभेदित्वं कुम्भमुक्तमदालयः ॥ २८ ॥

सुरभौ दोला कोकिलमारुत-

सूर्य्यगतितरुदलोद्भेदाः^१ ।

जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरौ

भ्रमरशङ्काराः ॥ २९ ॥

ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरः

पथिकशोषवातोल्काः ।

सक्तुप्रपास्त्रौमृगतृष्णा-

म्रादिफलपाकाः ॥ ३० ॥

आवर्त्तरूपाणां प्रगल्ललणानां स्थितिः, रूपं मौन्दर्य्यं, जातिः
कौलिन्यं, गतिविचित्रता राधादिगमवैचित्र्यम् ।

(२८) सहस्रयोधित्वं सहस्रेण साङ्ख्यं युद्धक्षमत्वम्, उच्चत्वं
शैश्वर्य्यं, कर्णचापलं कर्णयोश्चाच्चल्यं, अरिष्यूहविभेदित्वं अरीणां
यूहो बलविन्यासः समूहो वा तद्भेदित्वं, मदालयो मदजलपायिनो
भ्रमराः ।

(२९) सुरभौ वसन्ते, दोला हिन्दोला, सूर्य्यगतिः रवेरुत्त-
रायणं, जातीतरः मासव्या अन्यः । तथा च न विकसति वसन्ते
कोऽहेतुरिति ।

(३०) सरः, पथिकयोः शोषः, वातो मृग्यामारुतः, उल्का

वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमाः

पङ्ककान्दलोद्भेदैः^१ ।

जातीकदम्बकेतकञ्जानिल-

निम्नगालिप्रौतिः ॥ ३१ ॥

शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छता-

गस्त्यहंसवृषदर्पाः ।

सप्तच्छदपद्मसिताभधान्य-

शिखिपक्षमदपाताः ॥ ३२ ॥

अन्युत्पातः, प्रपा पानीयशालिका, प्रपास्त्री तदूर्त्तिनी मृग-
दृष्ट्यामहमरीचिका ।

(३१) घनशिखिस्मयो घनो मेघः, शिखी मयूरो घन-
मयूरयोः स्मयो गर्वः, हंसगमाः हंसगतं, हंसानां गमो मानससरः
प्रतिगमनं, पङ्क. कर्दमः, कन्दलस्तृणभेदस्तयोद्भेद उद्गमस्य ।
जाती^१माकती, कञ्जानिलः उत्कटवातवाहितं, निम्नगा नदी,
अश्विनः कृषकास्तेषां प्रौतिः ।

(३२) जलाच्छता वारिर्नैर्ऋत्यं, अगस्त्यमुनेहंसस्य वृषभस्य च
[दर्पाः] पद्मः, सिताभः शुक्लमेघः, शिखिनो मयूरस्य मदपक्षयोः
पातः पतनम् ।

हेमन्ते दिनैलघुतां शीतर्यवस्तम्ब-
मरुवका हिमानि ।

करौष'पुष्पधूषरिकुन्दाम्बुजदाह-
शिशिरोत्कर्षाः ॥ ३३ ॥

सूर्य्यरूपा रविमणिचक्राम्बुज-
पथिकलोचनप्रीतिः ।

तारेन्दुदोषकौषधि-
घूक'तमश्चौरकुमुदकुलटार्त्तिः ॥ ३४ ॥

चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजग्लानि-
विरहितमोर्त्तिरौज्ज्वल्यम् ।

जलधिजलनेचकैरवचकोर-
चन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः ॥ ३५ ॥

(३३) मरुवकं पुष्पभेदो मरुया इति ख्यातः, करौषं शुक्ल-
गोमयं तद्भूमः, अम्बुजदाहः पद्मलानिः ।

(३४) अरूपा लौहित्यं, रविमणिः सूर्य्यकान्तः, घूकः पेशकः ।

(३५) औज्ज्वल्यं प्रसन्नता, कैरवं कुमुदं, चकोरः पद्मभेद-
चन्द्राश्म चन्द्रकान्तमणिः दम्पती जायापती ।

विवाहे स्नानशुभ्राङ्ग^१भृषोलूलुचयीरवाः ।

वेदौसङ्गीततारेक्षा लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥ ३६ ॥

विरहे तापनिःश्वासचिन्तामौनकृशाङ्गताः ।

अब्दसंख्या निशादैर्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥ ३७ ॥

स्वयम्बरे शचीरक्षामञ्चमण्डपसज्जनं ।

राजपुचौनृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥ ३८ ॥

सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।

लज्जामानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षताम्रमाः ॥ ३९ ॥

पुष्पावचये पुष्पावचयः

पुष्पार्पणार्थिता दयिते ।

माना गोचस्त्वलनेर्षा-

वक्रोक्तिसंश्रमाश्लेषाः ॥ ४० ॥

(३६) शुभ्राङ्गः निर्मलाभ्यङ्गः, उलूलुर्जिह्वाध्वनिः, चयीरवः वेदध्वनिः, वेदौ परिष्कृता भूमिः, तारेक्षा अहन्वतीदर्शनं, लाजा भृष्टधान्यम् ।

(३७) अब्दसंख्या वत्सरगणनम् ।

(३८) नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनं नृपाणामाकारो रूपम् अन्वयो वंशचेष्टा ईहितम् एषां प्रकटनम् ।

(४०) पुष्पार्पणार्थिता दयिताया नायकविषये पुष्पाणाम् अर्पणे आसक्तिः, गोचस्त्वलनेर्षां संपत्तीनां नामस्त्वलनेन दयित-

लकेली सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् ।

ममन्तानिपयोविन्दुद्वयागो भूषणच्युतिः ॥ ४१ ॥

सुरते सात्त्विका भावाः सौत्काराः कुद्वलाक्षता ।

काञ्चीकङ्कणमञ्जीररावोऽधरनखक्षते' ॥ ४२ ॥

वर्णेषु वर्णभावानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

सुधीभिश्चिन्त्यमानानां भवत्येवमनन्तता ॥ ४३ ॥

विषये ईर्ष्या, सुरतादिनिमित्तं रहोनय नायकं प्रति नायिकाया इदमितोपि दूरे रयणीयं कुसुममारामं विचिनुव इत्यादि-
वचनभङ्गी वक्रोक्तिः, भ्रमरादिप्लङ्कारं श्रुत्वा साध्वसञ्चलेन नायकाच्छिङ्गनं सम्भ्रमाश्लेषः ।

(४१) चक्रहंसापसर्पणं चक्रवाकहंसयोः पलायनं, दृयागस्रचु-
र्लोहित्यं, भूषणच्युतिः भूषणानां वलयादीनां जले करताशि-
कादिना च्युतिः पतनम् ।

(४२) सात्त्विका भावाः सत्त्वोद्रेकभावा भावविकारास्तथाच
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः गात्रहर्षोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय-
मित्यष्टौ सात्त्विका मताः । कुद्वलाक्षता चाकुक्षितनयनत्वं, काञ्ची
मेखलादाम, कङ्कणो वलयः, मञ्जीरं नूपुरं, एषां रावो ध्वनिः,
काञ्चीशब्दस्तु सुरतवैपरीत्ये भवति रदनखक्षते दम्भनखरयोर-
धरस्तनादौ दंशनाघातौ ।

(४३) वर्णेषु वर्णनीयेषु वर्णभावानां वर्णनीयपदार्थानाम् ।

असतोऽपि निबन्धेन निबन्धेन सतोऽपि वा^१ ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥ ४४ ॥

असतोऽपि निबन्धे यथा ;—

रत्नानि यच्च तथाद्रौ^२ हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि ॥ ४५ ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिमेद्यता ।
अञ्जलिग्राह्यता कुम्भोपवाह्यत्वं शशित्विषः ॥ ४६ ॥
शुक्लत्वं कौर्त्तिहासादौ काण्ठ्यं चाकौर्त्तिपापयोः ।
प्रतापे रक्ततोषणत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥ ४७ ॥

(४४) असतोऽपि वस्तुतोऽविद्यमानस्यापि सतोऽपि वस्तुतो
विद्यमानस्यापि, जात्यादेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यस्य समय आचारः
सम्प्रदायक्रमः, तथाच समयः प्रपञ्चाचारकालसिद्धान्तयुक्तिस्त्विति ।

(४५) यच्च तथाद्रौ रोहणादिगिरेरन्यत्रापि गिरौ, अल्प-
जलाशये पल्लवादी, जलेभाद्यं जलवारणादि, नभोनद्याम्
आकाशगङ्गायाम् ।

(४६) सूचिमेद्यता सूचिः सूक्ष्मशलाका तथा विदार्थ्यता,
कुम्भोपवाह्यत्वं कलशैः पूरणीयत्वं, शशित्विषः ज्योत्स्नायाः ।

(४७) कौर्त्तिहासादौ आदिशब्दात् गुणसाधुमनः-प्रभृतयः,
आकौर्त्तिपापयोः कुकौर्त्तिपापादौ आदिशब्दात् अगुणदोष-
सम्पन्नमनः-प्रभृतयः ।

विभावर्थां भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।

ज्योत्स्नापानं चकोराणां चतुष्कलं पयोनिधेः ॥ ४८ ॥

सतोऽप्यनिबन्धो यथा :—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने ।

अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥ ४९ ॥

कामिदन्तेषु कुन्दानां मुकुलेषु च रक्तता ।

हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानाञ्च विकसिता ॥ ५० ॥

वर्णयेन्नसदप्येतन्नियमोऽथ प्रकाशयते ।

भूर्जत्वग्निमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥ ५१ ॥

सामान्यग्रहणे शैलांश्च छत्राभःपुष्पवाससाम् ।

कृष्णत्वं केशकाकादिपयोनिधिपयोमुचाम् ॥ ५२ ॥

रक्तत्वं रत्नबन्धूकविम्बाम्भोजविवस्वताम् ।

तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥ ५३ ॥

(४८) विवर्णं यदसदप्येतद् इत्यत्र चतुष्कलं पयोनिधेः ।

(४९) ज्योत्स्ना च ध्वान्तश्च ते ।

(५०) कामिदन्तेषु रक्तत्वं कुन्दानां मुकुलेषु च हरितत्व-
मित्यन्वयः ।

(५१) (५२) (५३) भूर्जत्वगित्यादि जातिनियमः श्रौक्य-
मित्यादि गुणनियमः कूजितमित्यादि क्रियानियमः कमलेत्यादि-
क्रियाद्रव्यनियमः ।

वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यं च वर्णयेत् ।

नियमस्य विज्ञेयोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाशयते ॥ ५४ ॥

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।

पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।

दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥ ५६ ॥

बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य वालता ।

मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥ ५७ ॥

इति प्रथमस्तवके वर्णस्थितिर्नाम

तृतीयं कुसुमम् ॥

१

(५४) कमलासम्पदोर्लक्ष्मीराजसम्पत्त्योः, कृष्णहरितोः असित-
पलाशवर्णयोः, स्वर्णं कनकं, परागः कौसुमरेणुः, अग्निशिखादि-
भित्ति आदिशब्दात् सूर्य्यकराणाञ्च ।

(५६) शशैणयोः शशहरिणयोः, दानवा दनुतनया असुराः
सुरविरोधिनः, दैत्या दितिपुत्राः, ऐक्यमित्यनेन कमलादेः सर्व-
स्यान्वयः ।

अथ कथादिके राजवर्णनाद्युपयोगिनः ।

अनुप्रासस्य सिद्ध्यर्थं^१ वर्णान् कतिपयान् ब्रुवे ॥ १ ॥

वर्णानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरस्थितिः ।

अनुप्रासः स तेनैव सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ २ ॥

गतालङ्कारशङ्कोऽपि काव्यबन्धो विराजते ।

वर्णाः सद्योऽर्णवोद्गीर्णसुधाविस्पर्द्धिनो^२ यदि ॥ ३ ॥

मृगनाभिसनाभिश्रीः श्रीकण्ठाकुण्ठकण्ठरूक् ।

सतो यतो यदच्छायो घनाघनघनद्युतिः ॥ ४ ॥

स्वधुनी ते धुनी तेऽघं निर्यन्निर्जरनिर्झरा ।

मेदुरापा दुरापात्वामक्षता रक्षतात् क्षतात् ॥ ५ ॥

(१) अथ कथादिके आख्यायिकादौ प्रस्तुतकथास्तवके वा ।

(२) अनुवृत्तिः पञ्चावृत्तिः, अनु पञ्चात् प्रकर्षण आसनं
क्षेप इति कृत्वा ।

(३) सद्यः तत्काले अर्णवात् उद्गीर्णा उद्यता सुधा तां
विस्पर्द्धितुं शीलास्ते ।

(५) ते तव अघं पापं धुनीते नाशयति, कीदृशी निर्यन्
निर्गच्छन् इन्लगतवित्तस्य धातोः शतरि रूपं, निर्जरो निर्मलो
निर्झरो वारिप्रवाहो यस्याः सा, तथा सा किम्भूता पुनर्मेदुरापा

१ शिक्षार्थम् (S.).

२ सद्योऽर्णवोद्गीर्णसुधाविस्पर्द्धिनः (S.).

अर्थ्यमावर्त्यमाहात्म्यः कोकशोकविमोक्तकृत् ।
 कीनाशभीनाशकरः प्रवालप्रवलच्छविः ॥ ६ ॥
 घनाभोगे नभोगे त्वां सेवते देवतेश्वरः ।
 वन्देऽहं गतमन्देहं विमलं कमलं तव ॥ ७ ॥
 स्फुर्जदूर्जटिसङ्काशः कोपे गोपतिकेतनः^१ ।
 वैरिमर्दौ कपर्दौ च निस्तन्द्रश्चन्द्रचूडवत् ॥ ८ ॥
 रणे गणेशसंकाशो गतार्त्तिः कार्तिकेयवत् ।
 श्रीमान् रामाभिरामश्रीः स चिविक्रमविक्रमः ॥ ९ ॥
 विश्वरूपसरूपश्रीः^२ क्रतुपूरुषपौरुषः ।
 श्रीवत्सलाञ्छनच्छायो धरणीधरदुर्जरः ॥ १० ॥

स्निग्धजला अः समामान्तः, दरापा दृष्यापा त्वां चतात् चयात्
 रक्षतात् रक्षतु, कीदृशी अचता न विद्यते चतं चयो यस्याः सा ।

(६) अर्थ्यमा सूर्यः, कोकशक्रवाकः, कीनाशो यमः, तस्मात्
 या भीतस्य नाशकरः प्रवालो विद्रुमः, नवपल्लवे ।

(७) नभोगे गङ्गे घनाभोगे घनो निविड आभोगः परिपूर्णता
 यस्याः घनभोग इति च पाठः कमलं वारि अलम् अर्थ्यं वा ।

(८) गोपतिकेतनः वृषभध्वजः कपर्दीव शिव इव निस्तन्द्रः
 निरालस्यः ।

(९) चिविक्रमः वामनः चयो विक्रमास्तेन सहितः ।

(१०) क्रतुपूरुषो विष्णुः ।

विष्टरश्रवसाविष्टम्बद्वना पद्मनाभवत् ।

रराज राजराजश्रीः पितामहमहा महान् ॥ ११ ॥

कश्चित् दुश्चवनप्रायः पाकशासनशासनः ।

श्रीमानिन्द्र इवोन्निद्रः समन्युः शतमन्युवत् ॥ १२ ॥

निविडौजा विडोजोवदनघो मधवानिव ।

जम्भदम्भजिदारम्भः प्रत्यूहव्यूहवर्जितः ॥ १३ ॥

महौमहीयान् संसारमारः शक्रपराक्रमः ।

सङ्कल्पकल्पवृक्षश्रीः प्रज्ञावज्ज्ञातवाग्यतिः ॥ १४ ॥

(११) विष्टरश्रवसा रूपेण विष्टः कृतावेष्टम्बद्वना कैतवेन,
राजानो यक्षास्तेषां राजा कुबेरः तदत् श्रीर्यस्य, पितामहो ब्रह्मा
तदम्भस्तेजो यस्य ।

(१२) दुश्चवनप्राय इन्द्रतुल्यः पाकशामन इन्द्रस्तदत् शासनम्
आज्ञा यस्य, उन्निद्रो निराश्रयः, समन्युः सक्रोधो यज्ञमहितो वा ।

(१३) निविडौजा निविडमोजो यस्य स तथा विडौजा
इन्द्रस्तद्वत् विद्यते अघं पापं यस्येति अगधः जम्भोऽसुरस्तस्य दम्भ-
जित् इन्द्रस्तददारम्भो यस्य, प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य व्यूहो वृन्दम् ।

(१४) सङ्कल्पो मनोरथः ।

श्रीरङ्गरङ्गदङ्गश्रीर्बलिर्बालिवलादली ।
 नयञ्जयञ्जपुरुषः शिपिविष्टनिविष्टधीः ॥ १५ ॥
 स्मरघस्मरसङ्काशो भाग्यसौभाग्यभाग्यसौ ।
 धुर्य्यमाधुर्य्यसारश्रीः^१ कुशली मुषली यथा ॥ १६ ॥
 रुचिरो रुचिगेचिष्णुः क्षमया क्षमया समः ।
 काससंकाशसत्कीर्त्तिः सर्व्वदा सर्व्वकामकृत्^२ ॥ १७ ॥
 प्रीणाति प्राणिनामेष मनोहरमनोहरः ।
 महादेवमहादेवः करुणावरुणालयः ॥ १८ ॥
 तनयो विनयोपेतः केतकश्चेतकीर्त्तिमान् ।
 राजते राजतेजोभिः कविराजिविराजितः ॥ १९ ॥

(१५) श्रीरङ्गः कृष्णस्तदत् रङ्गन्ती उद्यन्ती अथवा श्रीः श्रीभा
 रङ्गः खेला ताभ्यां रङ्गन्ती अङ्गश्रीर्यस्य, शिपिविष्टः कृष्णः ।

(१६) स्मरस्य घस्मरो भक्तको महादेवः, भाग्यसौभाग्ययो-
 भांगोऽस्यास्तीति स तथा धूर्य्या धुरीणः तस्य यन्माधुर्य्यं लावण्यं
 तेन सारः श्रीर्यस्य, कर्मधारयो वा मुषली बलभद्रः ।

(१७) क्षमया क्षान्त्या क्षमया पृथ्या समः ।

(१८) हरवन्मनोहरः अयं देवो राजा महादेववन्महो बल्वेति
 तथा करुणा कृपा तस्या वरुणालयः समुद्रः ।

१ धूर्य्यमाधुर्य्यसारश्रीः (S).

२ सर्व्वदागकृत् (S).

मणिद्युमणिदुष्प्रेक्ष्योज्ज्वलदुज्ज्वलभूषणः ।
 उद्दामधामकामश्रीर्धर्मकर्मणि शर्मभाक्' ॥ २० ॥
 भूखण्डाखण्डलः काण्डचण्डकोदण्डपण्डितः ।
 प्रचण्डकुण्डलोद्दण्डगण्डमण्डलमण्डितः ॥ २१ ॥
 सन्निधानं निधानं तेऽकरवं नरवन्दितः ।
 नितरां वितराम्बूनि राजसे राजसेवक ॥ २२ ॥
 हारमणौ रमणीया नाकनायकनायिका ।
 भाविता भावितानेन कलिता ललितालकैः ॥ २३ ॥

(२०) मणिश्च युमणिः सूर्यश्च तद्दुष्प्रेक्ष्यो दर्दशः, शर्मं सुखं भजते इति शर्मभाक् भजो णिः ।

(२१) भूखण्डाखण्डलः भूमौन्दः काण्डेन शरेण चण्डः कोदण्डः धनुस्तत्र पण्डितः ।

(२२) सन्निधानं सान्निध्यं, निधानं धनं, अकरवं करोमि स्म नितरामतिशयेन अम्बूनि वितर देहि ।

(२३) हारमणौभिः रमणीया रम्या नाकनायक इन्द्रजित् नायिका, भावितानेन दौप्रिवृद्ध्या ललितालकैः शोभन-चूर्ण-कुमलैः ।

कान्ता कान्तालकान्तासौ श्रेयसी प्रेयसी मृशम् ।
 कन्दः कन्दर्पदर्पस्य पाटलापाटलाधरा ॥ २४ ॥
 खर्वीकृतोर्वशीगर्वा निर्वासितरतिद्युतिः ।
 रमणी रमणीयासौ सुमनस्सुमनःस्मिता ॥ २५ ॥
 शवरौ कवरौरम्या प्रवराः शवरास्तथा ।
 सर्वतः पर्वतः श्रीमानधुनामधुना मतम् ॥ २६ ॥
 बुधा मुधा सुधाबुद्धिर्मुग्धा मुग्धाधरेऽधरे ।
 सारवं सारवं तोयं रुचिरं सुचिरं न किम् ॥ २७ ॥
 अमुना यमुनातीरे शैशवं कैशवं पुरा ।
 स्फुरदक्षेण दक्षेण स्फुटं दृष्टमदृष्टतः ॥ २८ ॥

(२४) कन्दो मूलं पाटला पाटलपुष्पं तदत् पाटलो लोहितो
 ऽधरो यस्याः सा ।

(२५) तथा निर्वाणिता दूरीकृता रतेः कामपत्न्या द्युतिः
 सौन्दर्यं यथा, सुमनसो देवास्तेषां पुष्पं पारिजातं तदत् स्मितं
 हासो यस्याः सा ।

(२६) प्रवराः श्रेष्ठाः शवरा वन्यमानुषाः मधूना वसन्तेन ।

(२७) भो बुधा ! मुग्धाः मूढाः ! मुग्धायाः सुन्दर्याः अधरे
 सुधाबुद्धिः सुधा मृषा दृष्येत्यर्थः किम्भूतेऽधरे तुल्ये सारवं
 मरदूषमन्त्रि सारवं आरवमतिवच्च ।

(२८) कैशवं कैशवमन्त्रि, शैशवं शिशुत्वं, स्फुरदक्षेण
 स्फुरन्ती अचिणौ अस्येति दक्षेण कुशलेन अदृष्टतः सुकृतवशात् ।

उग्रोग्रो गिरिगिरिशः शम्भुशोभाच्युताच्युतः ।
 कृष्णकृष्णो हृद्यविद्यः सूर्यशौर्यो रविच्छविः ॥ २९ ॥
 भीमभीमो रुद्ररौद्रो धामधाममहामहाः ।
 मेधावेधा जिष्णुजिष्णुः शूरशूरो भुवभुवः ॥ ३० ॥
 देवदेवकालकालभीमभीमरामराम ।
 सारसारधामधाममांसमांसरक्षोरक्ष ॥ ३१ ॥

अरुणारुणकपिकपिशः

सदावदातविसविशदोऽसौ ।

उन्मौलन्ती लक्ष्मीः^१

परितो हरितो निकामतः श्यामः ॥ ३२ ॥

(२९) उग्रो हरस्तद्वयः क्रूरः, गिरि वाण्यां गिरिश इव
 गिरि गिरिशः, अच्युतवत् कृष्णवत् अच्युतः ।

(३०) भीमः शिवस्तद्वत् भीमः भयङ्करः, धामि तेजसि
 धाम गृहं, महत् महो यस्य, मेधायां वेधा इव, जिष्णुरिन्द्रो
 अजुङ्गो वा तद्वत् जिष्णुर्जयनश्रीलः, शूरः सूर्यस्तद्वत् क्रूरः विक्रान्तः,
 भुवः चैतानपादिस्तद्वत् भुवो निखलः ।

(३१) अरुणः सूर्यो गहवायजो वा तद्वदरुणो लोहितो यः
 कपिस्तद्वत् कपिशः पिङ्गलः, सदा अवदातं शृङ्गं यदिचं मृषालं
 तद्वदिग्रहः, हरितो हरिद्वर्णात् श्रीकृष्णतो वा निकामतः
 कमिष्येन श्यामः ।

१ उन्मौलन्ती गौरमीः (S).

नरा न राजन्ति सखे सखेदाः
 प्रभा प्रभातेव कृशा कृशानोः ।
 वामोरु वामो रुषितो विधाता
 मुक्तासि मुक्तासितकीर्त्तिना त्वम् ॥ ३३ ॥
 स्वःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे
 लसत्समीरे करलभ्यनीरे ।
 वमन् कुटीरे परिधाय चोरे
 कगेम्यधीरे न रुचिं शरीरे ॥ ३४ ॥
 आनन्दतुन्दिलपुरन्दरमन्दमुक्त-
 मन्दारदाममकरन्दकरम्बिताङ्गी ।

(३३) हे सखे ! सखेदा दुःखिता नरा न राजन्ति न शोभन्ते,
 कृशानोरग्रेः प्रभा प्रभातेव प्रातरिव द्वार्ये वकारः । हे वामोरु !
 हे सुन्दरि वामः प्रतिकूलो विधाता रुषितः रुष्टः यतो मुक्ता
 अवसिता सितकीर्त्तिर्यस्य तेन नायकेन त्वं मुक्तासि त्यक्ता भवसि ।

(३४) कुटीरं चुट्टकुटी, चोरे वस्त्रले, अधीरे चञ्चले ।

(३५) गङ्गां भजामि, किम्भूताम् आनन्देन तुन्दिलः स्थूलः
 पुरन्दरः अस्य मन्दमुक्तां मन्दारदाम कल्पतरुसुममाला
 तस्या यो मकरन्दः पुष्परससेन करम्बितं मिश्रितं अङ्गं यस्यास्तां
 तथा पुनः किम्भूतां अनङ्गरिपुः शिवस्तस्य तुङ्गतममत्युच्चं यदुत्त-

गङ्गामनङ्गरिपुतुङ्गतमोत्तमाङ्ग-

केशग्रहग्रहिलवौचिभुजा भजामि^१ ॥ ३५ ॥

इत्यमर्त्यन्टपामात्ययुवत्याद्युपवर्णनैः ।

शब्दान् पश्येद्^२ यथौचित्यं क्षिप्रानुप्राससिद्धये ॥ ३६ ॥

अथानुप्राससिद्ध्यर्थ^३मुपायान्तरमुच्यते ।

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दगवेषणम् ।

चिचानुप्रास-यमक-शब्दनिश्चयकृद् भवेत् ॥ ३७ ॥

यथा कलं खलं गलं चलं छलं जलं तलं ।

स्थलं दलं नलं पलं फलं बलं मलं हलं ॥

माङ्गं शिरस्तस्य केशग्रहग्रहिला आमका वौचिरेव भुजो यस्यास्ता
तथा । अन्योऽपि तुङ्गस्थानात् पतनभीत्या भुजेन किञ्चिदवलम्बते ।

(३७) आदिक्षान्तेत्यादि अकारो वर्ण आदिर्धस्याः चकारो
वर्णाऽन्तो यस्याः सादिक्षान्ता एवधूता या लिपिः पञ्चाशदण-
त्मिका तच्च ककारादिचकारान्तशब्दानां गवेषणमन्वेषणं चिचानु-
प्रासयमकरूपा ये शब्दान्तेषां निश्चयकृद्भवति । अथां हलनिर-
पेक्षतया सर्व्वचानुपलभ्यमानत्वाच्चिचादिकं न भवतीति कादि-
क्षान्तगवेषणमित्युक्तं तदेवाक्षरमात्रयेव उदाहरति कलं खलेति
चिचं प्रभेदः ।

कौरं चौरं जौरं तौरं धौरं नौरं वौरं सौरं
हौरं क्षौरं । ६५ । एवमन्यथापि ।

यत्किञ्चिदत्र न मया गदितं
ग्रन्थस्य गौरववासात् ।

मत्कृतचन्द्रकलापे^१
ऽमलमतिभिस्तद्गुधर्ज्ञयम् ॥ ३८ ॥

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवके अनुप्रासो नाम

चतुर्थं कुसुमम् ।

समाप्तः प्रथमस्तवकः ॥

१. मत्कृतकविकल्पलतायाम् (S).

२. परिमलतः (S).

अथ शेषस्तवकः ।

उद्दिष्टवर्णनं वर्णः प्रकीर्णं संस्थया सह ।

रूढादिश्चेति पञ्चेह कुसुमानि यथाक्रमम् ॥ १ ॥

श्रैत्यादिभिर्विभिन्नस्योद्दिष्टवस्तुद्वयस्य यत् ।

अमेदः क्रियते श्लेषात्तस्मादुद्दिष्टवर्णनम् ॥ २ ॥

सितकृष्णौ विधुहरौ

शितिताराभ्रकनागराजघनसाराः ।

रामपयोराश्र्यर्जुन-

मिंहौजानन्तचन्द्रहासाद्याः ॥ ३ ॥

शङ्खकरतारकेश-

मदाकाशव्योमकेशतालाङ्गाः ।

(३) विधुसूक्तो विष्णुश्च । हरिः कृष्णः मिंहश्च । शितौ धवल-
मेघकौ । तारा नक्षत्रम् चन्द्रः कणौमिका च । अभ्रकं गिरिज-
माकाशश्च । नागराजो गजः शेषश्च । घनमारः कर्पूरो मेघश्रेष्ठश्च ।
रामो बलभद्रो दाशरथिश्च । पयोराशिर्दग्धममहः समुद्रश्च ।
अर्जुनः शुभ्रः पार्थश्च । मिंहौजः मिंहो राज्ञश्च । अनन्तो बल-
भद्रः कृष्णश्च । चन्द्रहामः चन्द्रहाम्यं खड्गश्च ।

(४) शङ्खकरः कम्बुकान्तिः कृष्णश्च । तारकेशश्चन्द्र उज्ज्वल
बाणश्च । मदाकाशः सर्वद्राकाशः मद्गगनश्च । व्योमकेशः शिवो
नभोवासी च । तालाङ्गो बलभद्रस्तालकलाङ्गौ च । नीलाङ्गको

नौलांशुकोऽधिकेशे

ऽरिष्टः सदासिचयकलकण्ठाः ॥ ४ ॥

हरिजिष्णुघनाब्धिभ्यो गजाः सिन्धुर्मुरारितः ।

अम्बुवाहोऽजानि कृष्णाद् यमुना कुम्भितोद्विषः ॥ ५ ॥

कृष्णार्थाग्रात्तटिनीवाचकशब्दात्

परं वरो योज्यः ।

नौरदघनोपलसितसदा-

हिमकरसिन्धुवेणीपृथुलाभाः ॥ ६ ॥

बलभद्रः कृष्णकान्तिस्य । अधिकेशः अधिकशिवः अधिकबालस्य ।
अरिष्टं तर्कं । काकसारिष्टः । सदा सिचयः सिचयो वस्तुं अमि-
चयः स्वप्नमहस्य । कलकण्ठो हंसः पिकस्य । पिके पारावते हसे
कलकण्ठःकलध्वनौ ।

(५) शुक्रश्यामाभिधायका भवन्तीति शेषः । हरिगज ऐरा-
वतः । एवं जिष्णुगजो घनगजोऽब्धिगजस्य । पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो
हस्ती । एवं सर्वत्र बहुवचननिर्देशात् गजपर्याया अपि गृह्यन्ते ।
मुरारिसिन्धुर्गङ्गा कृष्णामुद्रौ च । अम्बुवाहः उच्चैःप्रवाः मेघस्य ।
कृष्णाक्षं कृष्णनाभौपुण्डरीकं नौलोत्पलस्य । यमुनारिवलभद्रो
यमुनास्यर्द्धौ च । कुम्भिवैरौ मिहो गजस्यर्द्धौ च ।

(६) सितश्यामवाचका इति पूर्ववत् । कृष्णार्थाग्रात्तटिनी-
वाचकशब्दाद्वरो यथा । कृष्णनदीवरकान्तिः । गङ्गाश्रेष्ठकान्तिः ।
पक्षे, कृष्णनदीवरस्य समुद्रस्येव कान्तिः । नौरदो निश्चितदन्तो

बहन् कलभवच्छायामन्धकारातिदीधितिः ।
 सदाधिकेशवच्छायोऽनेकपायसमच्छविः ॥ ७ ॥
 वपुर्महोदधिच्छायं विभ्रत् सैन्यवकान्तिमान् ।
 स्फटिकाचलसल्लक्ष्मीः स्पष्टांशुकरुचिं बहन् ॥ ८ ॥
 धौताम्बरश्रियं धत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः ।
 अर्जुनद्युतिविद्योतीत्येवमादि समुन्नयेत् ॥ ९ ॥

रक्तश्वेतौ हरिशुचि-

पुष्करसितपद्मसूर्यकान्ताब्जाः ।

नवहंसमहापद्मार्कसोदराः

कमलकौलाले ॥ १० ॥

मेघस्य । घनोपलमितः । घनोपलः करका तदत् मितः । घनो
 मेघः तदुपलः मितः कान्तः । मदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरौ
 च । सिन्धुवेणिः नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्यासी । पृथुलाजाभः
 महती मृष्टधान्यस्यैवाभ यस्य कृष्णस्यैव च ।

(१०) हरिसुन्दरसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैशानरयोः । पुष्करं
 जलपद्मयोः । सितपद्मं हंसपद्मयोः । सूर्यकान्तः स्फटिके सूर्यवत्
 कान्ते च । अक्षः शङ्खाम्बुजयोः । नवहंसे नूतनहंसे प्रत्ययसूर्ये
 च । महापद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः । कमलं
 जलपद्मयोः । कौलालं जलरक्तयोः ।

सुहृद्रत्नादिभिर्भानो रत्नेनाग्रेरदांशुकैः ।

जखेभ्यो जलजशोभाभिः सरोजकुमुदारिभिः ॥ ११ ॥

सूर्योपलसितद्युतिः

पीतश्वंतौ गौरद्विजराजकपर्दशम्भुहरिताक्ष्याः ।

हैमस्तोमाष्टापदमहारजत-

चन्द्रकलधौताः ॥ १२ ॥

(११) भानोः परस्मात् सुहृद्रत्नादिभिः मतरक्तौ । यथा रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च । भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अग्निरत्नं सूर्यकान्तोऽग्निपद्मरागौ च । रदांशुकं दन्तवस्त्रे-
ऽधरे च । जलजशोभा जलजाचासौ शोभा चेति पद्मकान्तिश्च ।
एवं सरोजारिशोभा सरोजस्यर्द्धिनी शोभा पक्षे सरोजारिसुन्दरः ।
कुमुदारिशोभा कुमुदस्यर्द्धिनी शोभा पक्षे कुमुदारिरादित्यः ।

(१२) गौरः पीतसितयोः । द्विजराजो गरुडचन्द्रयोः ।
शम्भुः जटाजूटवराटकयोः । शम्भुः ब्रह्मचिक्षोचनयोः । हरिः
पिङ्गलः सिंहश्च । तार्क्ष्या गरुडः । पक्षे उच्चैःश्रवाः । हैमस्तोमः ।
हेम्नोऽयं हैमः । पक्षे हिमस्यायम् । अष्टापदः स्वर्णशरभयोः ।
महारजतं स्वर्णरूपयोः । चन्द्रः स्वर्णशशाङ्कयोः । कलधौतं स्वर्ण-
रूपयोः ।

सुशोभितारकूटश्रीः स्वर्णस्तोमसमद्युतिः ।
 दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयद्युतिपेशलः ॥ १३ ॥
 कमलाधिपपद्मेशौ नागजित् सूर्य्यभूस्तथा ।
 रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलद्युतिः ॥ १४ ॥
 सदा सिन्दूरमुज्जेता कलयन् नलिनश्रियम् ।
 स्फुटशोभनताम्रश्रीर्वराहस्वामिदौधितिः ॥ १५ ॥

(१ ३) तारकूटो रौप्यममृहः पक्षे आरकूटो रौतिः । [गोपति-
 तार्क्ष्यकान्तिः रविगरुडच्छविः पक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः ।
 वामदेवगिरिः मनोज्ञमेरुः कैलासश्च । लोहितनीलौ पुष्कर
 हरिविद्रुमकमलकृष्णरत्नानि । सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाभोजि-
 नौपलागानि । पुष्करं पद्मकाशयोः । हरिः सूर्य्यकृष्णयोः । विद्रुमः
 प्रबालविशिष्टवृक्षयोः । कमलं जलमलपद्मयोः । कृष्णरत्नं कौस्तु-
 भेन्द्रनौलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कारगजयोः । उत्पल-
 मुल्लिखमाणेन्द्रीवरयोः । धनञ्जयोऽग्निपार्थयोः । अभोजिनौ पलाशं
 पद्मपत्रपुटकिनीपत्रयोः ।] ?

(१ ४) कमलेति सूर्य्यकृष्णो नागजित् गरुडो नागस्पृङ्खी
 च । सूर्य्यभूः सूर्य्याङ्गवे यमश्च ।

(१ ५) तदन्तर् दौधितिर्यस्य ।

सुसम्पन्नमुखप्रभो विदूरमणिदौधितिः ।

प्रवालप्रवलच्छायः कलभानुमितच्छविः ॥ १६ ॥

कलं कमलवदपुर्वहन्

पौतश्यामौ कृष्णाम्बरमधुजिह्वान्तजेतारः ।

विद्युत्कान्तध्वान्तदेवि-

हरिस्वर्णवच्छायाः ॥ १७ ॥

(१६) प्रवालः प्रकृष्टो बालः केशः पद्मे विदुमः, कलभः करिशावकस्तदनुमिताच्छविरस्य पद्मे कला शोभना भानुना सूर्येण मिता उपमिता क्वविरस्येति ।

(१७) कलं शोभनं कमलवत् पद्मे कलङ्कमणौ तयोरिव । कृष्णाम्बरं पौतवासः, कृष्णोऽम्बरमाकाशस्य । मधुजित् मधुसर्द्धी कृष्णस्य । ध्वान्तजेता ध्वान्तसर्द्धी सूर्यस्य । विद्युत्कान्तो मेघो विद्युत्कमनीयस्य । ध्वान्तदेवी ध्वान्तसर्द्धी सूर्यस्य । हरिःकृष्णः सूर्यस्य । स्वर्णवत् कनकवत् छाया यस्य पद्मे शोभना अर्णवस्येव जलधेरिवच्छाया यस्य ।

इति द्वितीयस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम

प्रथमं कृतम् ।

अथ श्वेतानि ।

सुधांशूच्चैःश्रवः शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाशरद्वनाः ।
 प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः ॥ १ ॥
 सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजतं हली ।
 निर्मोकभस्महिण्डोर'चन्दनं करका हिमम् ॥ २ ॥
 हारोर्णनाभतन्वस्थिस्वर्गण्डेभरदाश्रकम्' ।
 शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधिगङ्गासुधाजलम् ॥ ३ ॥
 मृणालसिकताहंसवक्त्रैरवचामरम् ।
 रम्भागर्भः पुण्डरीकं केतकीशङ्खनिर्झराः ॥ ४ ॥

(१) अथ श्वेतानीति तगरं पुष्पभेदे । मन्दारद्रुमन्दारनामा
 स्वस्त्यः हिमाद्रिहिमालयः ।

(२) सूर्य्यकान्तचन्द्रकान्तौ मणिभेदौ, करम्भा दधिगङ्गावः
 हली वल्लभद्रः, निर्मोकः सर्पगात्रमुक्तकच्छुकः, हिण्डोरोऽभिषेकः
 करका वर्षोपलः ।

(३) ऊर्णनाभतन्तुः मर्कटसूचम्, अस्थि कीकशं, ह्यः स्वर्ग-
 भुवनं, गण्डः कपोलौ विरहिणामेव बोद्धव्यम्, रभरदो
 हस्तिदन्तः, अश्रकं गिरिजं, शेषाहिरनमतः ।

(४) सिकता बालुका, कैरवं कुमुदं, निर्झरः प्रवाहः ।

लोभसिंहध्वजच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्दकाः ।

मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्योशनोगुणाः ॥ ५ ॥

कैलासकाशकार्पासहासवासवकुञ्जराः ।

नारदः पारदः कुन्दः खटिका स्फटिकादयः ॥ ६ ॥

छण्णानि केशवः सौमिचौरचन्द्राङ्गराहवः ।

बिन्द्याञ्जनाद्रिवृक्षाहिवनभैरवराक्षसाः^१ ॥ ७ ॥

शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जयाः ।

शनिद्रुपदजाकालीकलिकोलयमासुराः ॥ ८ ॥

(५) लोभो वृक्षभेदः, चूर्णः चोदः, शुक्तिमुक्ताम्फोटः, कपर्दको वराटः, उश्नः शुकः, गुणाः मत्त्वनिनयनयादयः ।

(६) वामवकुञ्जर ऐरावतः, पारदो रङ्गः, खटिका कठिनौ, आदिशब्दात् हरदुग्धदधिमरस्त्वयगस्यमत्त्वगुणप्रभृतयः ।

(७) मौरी वल्लभद्रक्षोरं तस्य वस्त्रम्, अहिः सर्पः, वनमरण्यं, भैरवो बद्रस्य वीरभद्रः भद्रमूर्तिः ।

(८) घनो मेघः, द्वैपायनो व्यामः, रामो दाशरथिभार्गवो वा, धनञ्जयो अर्जुनः, शनिः शनैश्चरः, द्रुपदजा द्रौपदी, काली चामुण्डा, कलिस्तुरीयं युगं, कोलो वराहः, यमः शमनः, असुरा दैत्याः ।

केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम् ।

विषाकाशकुङ्कुशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ॥ ९ ॥

मसीपङ्कमदम्भोधियमुनाधूमकोकिलाः ।

गोलाङ्गुलास्यगुञ्जास्यकाकखञ्जनकेकिनः^१ ॥ १० ॥

गवलं तालतापिञ्छतिलेन्दीवरबल्लयः ।

रसावद्भुतशृङ्गारौ कटाक्षोऽलिः कनौनिका ॥ ११ ॥

नीली जम्बूफलं मुस्ता काच^२कृत्याकुकौर्त्तयः ।

भिल्लच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥ १२ ॥

(९) राजपट्टं कानि-च्छणौतिख्यातं वामः, विदूरजं मणिभेदः, विषं गरलं, कुङ्कुमावस्था, शस्त्री कृपाणः, अगुर्गन्धभेदः, तमो ध्वान्तं तमोगुणो वा ।

(१०) मसौ कालिका, मदो दम्भिनां दानजलं, गोलाङ्गुली वानरभेदस्तस्यास्यं मुखं, गुञ्जाफलस्य [आस्यं] मुखम् ।

(११) गवलं माहिषं शृङ्ग, तापिञ्छस्तमालः, रन्दीवरं नीलोत्पलं, बल्ली लता, अलिः भ्रमरः, कनौनिका कोचन-मध्यतारा ।

(१२) नीली वृक्षभेदः, कृत्या कुचकं, भिल्लो निषादभेदः, छाया प्रतिविम्बम् अनातपो वा, खलान्तःकरणं खलस्य मनः ।

नीलानि शुकशैवालदूर्वाबालतृणं बुधः ।
 वंशाङ्कुरो मरकतेन्द्रनीलार्कहयादयः ॥ १३ ॥
 शोणानि भौमतोक्ष्णांशुताम्रकुङ्कुमतक्षकाः ।
 गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ॥ १४ ॥
 दृगन्ताधरजिह्वासृङ्मांसमिन्दूरधातवः ।
 द्विङ्गुलं कुक्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥ १५ ॥
 माणिक्यं हंसचञ्चवङ्गिशुकमकटयोर्मुखम् ।
 चकोरकोकिलापारावतनेत्रनखाम्रयः^१ ॥ १६ ॥
 कुङ्कुमकिंशुकाशोकजवाबन्धुकपाटलाः ।
 कमलं दाडिमौपुष्पं विम्बं किम्पाकपल्लवौ ॥ १७ ॥

(१३) बुधो रौहिणेयः, वंशाङ्कुरः करौरं, मरकतेन्द्रनीला-
 वृषभभेदौ, अर्कहयः सूर्यघोटकः आदिशब्दादतमौकलायकुसु-
 मादयः ।

(१४) भौमः भङ्गलः, तक्षको नागभेदः, दृगन्तगोपः कार्पास-
 कीटः, खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, कुञ्जरविन्दुः कुञ्जरगात्रस्थविन्दुः ।

(१५) दृगन्तोऽपाङ्गम्, असृक् रक्तम्, धातु गैरिकं, तेजः
 प्रतापः ।

(१७) किंशुकं पलाशपुष्पं, जवा ओङ्गपुष्पं, विम्बं फलभेदः,
 किंपाको महाकालेति ख्यातं फलं, पल्लवो नवकिमल्लयः ।

ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठाशक्तकं रक्तचन्दनम् ।
 चेता नखक्षतं क्षत्रधर्मरौद्ररसादयः ॥ १८ ॥
 पीतानि ब्रह्मजीवेन्द्रगरुडेश्वरदृग्जटाः ।
 गौरौ द्वापरगोमूत्रमधुवीररसा रजः^१ ॥ १९ ॥
 हरिद्रा रोचना रौतिगन्धके दौपचम्पके ।
 किञ्जल्कवल्कले शालिहरितालमनः शिलाः ॥ २० ॥
 कर्णिकारं चक्रवाकवानरौ सारिकापदम्^२ ।
 केशवांशुकमण्डूकपरागकनकादयः ॥ २१ ॥

(१८) चेता द्वितीयं युगं, नखक्षतं नखाघातः, क्षत्रः क्षत्रिय-
 जातिः, तद्धर्मस्तज्जातिगुणः ।

(१९) जीवो वृहस्पतिः, ईश्वरः शिवस्तस्य दृशो नेत्राणि, जटा
 कपर्दः, द्वापरस्तृतीयं युगम्, रजः रजोनामगुणः ।

(२०) रोचना गोरोचना, रौतिः पिप्पलं, गन्धकं वृणिग्-
 द्रव्यभेदः, दौपः प्रदौपः, चम्पकः तत्कुसुम, किञ्जल्कः पुष्पाणां
 केशरः, शालिर्धान्यभेदः, मनः-शिला गिरिजधातुभेदः ।

(२१) कर्णिकारं आरम्बधकुसुमं, सारिका पक्षिभेदस्तत्पदम्,
 केशवस्य हरेरंगुकं वस्त्रं, परागः कौसुमरेणः ।

धूसराणि रजोलूताकरभो गृहगोधिका ।
कपोतमूषिकौरङ्गकाककण्ठखरादयः ॥ २२ ॥

उपमेयस्य शोभातिशयख्यापनाय कथापि युक्त्या विशेषणै-
रलङ्कृतमुपमानं कुर्वीत । तद्यथा ;—

सुरनिकरकराग्रव्यग्रमन्यानगैल-
शुभिततरलदुग्धाभोधिकस्रोलकान्तिः ।
तुहिनगिरितनूजानम्रभूतेशचूडा-
गलितगगनगङ्गाधौतशीतांशुगौरः ॥ २३ ॥
हिमकिरणमरौचिव्यूहविभ्राजमान-
क्षितिधरपतिचूडाजाह्नवीकल्पकान्तिः ।
गिरिशमुकुटचन्द्रज्योतिरुद्योतमान-
स्फटिकशिखरिशृङ्गस्पर्द्धमानाङ्गकान्तिः ॥ २४ ॥

इति श्वेतानि ।

मुकुटगलितगङ्गानौरकस्रोलमाला-
स्रपितगिरिशकण्ठस्पष्टरुग्देहयष्टिः ।
अभिनवजलवाहव्यूहधाराविशुद्धा-
ञ्जनशिखरिगरीयः शृङ्गतुङ्गाङ्गलक्ष्मीः ॥ २५ ॥

(२२) रजो धूलिर्नूता मर्कटः, करभः उद्भूतः, रङ्गो रङ्गकम्,
खरो गर्दभः ।

(२४) स्फटिकशिखरी कैलासः ।

दिनपरिवृद्धपुचौगर्भनौलारविन्द-
प्रसृमरमधुपालौपक्षतिप्रखलक्ष्मीः ।
जलशयनशरीरस्फाररोचिः प्रपञ्च-
क्षुरितसरिदधौशब्दाजमानाङ्गयष्टिः ॥ २६ ॥

इति कृष्णम् ।

मसृणघुसृणपङ्काभ्यङ्गचञ्चलमृगाक्षी-
कुशकलशपिधानोद्दामकौसुमकान्तिः ।
तरुणतरणिकान्तिव्रातसंसर्गरङ्गत्-
कमलदलनिकायप्रायकायप्रभोर्भिः ॥ २७ ॥
अभिनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृ-
च्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।

(२६) दिनपरिवृद्धः सूर्यस्तत्पुचौ यमुना, “पक्षतिः पक्षमूले
स्थात्” जलशयनः कृष्णः, प्रपञ्चो विस्तारः, क्षुरितो मिश्रितः,
सरिदधौशः समुद्रः ।

(२७) मसृणं खिग्धं, घुसृणं कुङ्कुमम्, अभ्यङ्गो लेपः,
पिधानमाच्छादनम्, कौसुमं कुसुमरक्तम्, व्रातः निकायः समूहः,
प्राच्यः समुद्रः, प्रभोर्भिः प्रभाश्रेणी ।

(२८) प्राच्यभूभृदुदयपर्वतस्तस्य शिखरं शृङ्गं, स्मेरं विक-
सनश्रीखं, कर्णाक्षः कर्णभूषणम् ।

परिकुपितमृगाक्षीलोचनप्रान्तरोचि-
च्छुरितकमलकान्तोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ २८ ॥

इति रक्तम् ।

मधुरिपुपदनिर्यज्जाह्वीवारिपूर-
क्षपितगरुडपक्षप्रख्यसंलक्ष्यकान्तिः ।
तरुणकिरणमालिस्फुर्जदंशुप्रवाह'
स्मितकनकसरोजव्यूहतुल्याङ्गकान्तिः ॥ २९ ॥
जलधरनिकुरम्बोद्दामधारानिपात
क्षपितकनकशैलस्पृष्टिर्वर्द्धिष्णुकान्तिः ।
तरुणतरमृगाक्षीगण्डरोचिः प्रपञ्च-
च्छुरितकनककर्णोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ ३० ॥

इति पौतम् ।

इत्यादि सदृशं सदृशेनोपमेयम् ।

(२९) निर्यन् निर्गच्छन्, पूरः प्रवाहः, प्रख्यः सदृशः, किरण-
माली सूर्यः, चंशुप्रवाहः किरणमेणौ ।

(३०) निकुरन्तः समूहः, उद्दामो महान् आपसरश्चक्रोक्तः ।

अमरनिकरयाञ्जाविस्फुरत्कामधेनु-
 स्तनगलितपयोवद् भारतौ भाति यस्य ।
 हिमकिरणमयूखव्रातभिन्नेन्दुकान्त-
 प्रसरदमृततुल्या यस्य वाचो विभान्ति ॥ ३१ ॥
 दनुतनुजविपक्षस्तुब्धदुग्धाब्धिगर्भे
 क्षसदमृतसमाना रेजिरे यस्य वाचः ।
 मदनदहन'धूङ्गाचन्द्रोचिष्णुगङ्गा-
 लहरिभरसनाभिः शोभते यस्य वाणौ ॥ ३२ ॥

(३१) भिजः सङ्गतः इन्दुकान्तसङ्गतकान्तसङ्गमणिः ।

(३२) तुब्धः चोभं दधातीति अन्यथा इटि चोभित इति
 ज्ञात्, मदनो मनोहरः, सनाभिः सदृशी ।

इति द्वितीयस्तवके वर्षावर्णनं नाम
 द्वितीयं कुसुमम् ॥

सम्पूर्णगर्भवृत्तानि मुखपद्मेन्दुदर्पणाः ।
 चक्रावहट्टतिलकमृदङ्गपुटशाणकाः ॥ १ ॥
 आवर्त्तकमठौ लूतागृहच्छत्रमपूपकम् ।
 आलवालमह्वीजालचर्मकं स्थालकादयः ॥ २ ॥
 वृत्तानि वाहनारङ्गस्कन्धधम्मिल्लमोदकाः ।
 रथाङ्गलावककुद'कुम्भिकुम्भाण्डकादयः ॥ ३ ॥
 कर्णपाशभुजापाशाकृष्णचापघटाननम् ।
 मुद्रिकापरिखायोगपट्टहारस्रगादयः ॥ ४ ॥

(१) सम्पूर्णं तिसम्पूर्णो गर्भोऽभ्यन्तरं येषां एवंभूतानि वर्तुलानि वस्तुन्यभिधीयन्ते, मुखपद्मेत्यादि वक्त्रं यथावयव[व]श्च चक्रास्त्रं व अवहट्टं चुद्रविपणिः, शाणकमस्त्राणामुत्तेजनयन्त्रम् ।

(२) आवर्त्तो जलभ्रमिः, लूता गृहं मर्कटानां तन्तुमयकोशः अपूपकं पिष्टकभेदः, आलवालं वृक्षमूले जलार्थकृतो गर्तः “स्यादाल वालमावालमित्यमरः” जालं मत्स्यधारणार्थतन्तुनिर्मितम् “आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः” चर्मकं फलकं, स्थालकं भोजनपात्रम् ।

(३) स्कन्धधम्मिलः स्कन्धकोशः, मोदकं लड्डुकभेदः, रथाङ्ग-
 शकवाकः, लावः पत्रिभेदः, ककुदो वृषाणामवयवभेदः, कुम्भिनी
 गजस्य कुम्भः, अण्डकं पट्यादेरण्डकम्, आढक इति पाठान्तरम् ।

(४) कर्णपाशः कर्णशृङ्खला अधोभागः, भुजापाशः उपगूह-
 नादौ भुजयोरावेष्टनाद्याकारो भवति, आकृष्टचापं कुण्डलित-

त्रिकोणानि हलेशाक्षिकामाख्यावह्निमण्डलाः ।

सन्ध्यक्षराद्यदम्भोलिशृङ्गाटशकटादयः ॥ ५ ॥

वक्राण्यलकभालभूनखाङ्गोकुशकुञ्चिकाः ।

भग्नकङ्कणवालेन्दुदाचकुङ्कालचन्द्रकाः ॥ ६ ॥

शुकास्यं किंशुकं विद्युत्कटाश्लेन्द्रधनुःफणाः ।

पुरोधः करकोत्सेभदन्तसिंहनखादयः ॥ ७ ॥

तीक्ष्णानि प्रतिभाहौरकटाक्षा दुर्वचोनखाः ।

गुरुणि सन्मनः श्रोणिकपाटस्तनबुद्धयः ॥ ८ ॥

कोदण्डः, घटाननं घटस्य मुखम्, मुद्रिका अङ्गुलिगोमुद्रिका
अङ्गुरीयकमिति यावत् । परिखा यामाणां परितो जलाशयभेदः
योगपट्टं योगटा इति ख्यातं, मृक् माला ।

(५) ईशाक्षि शिवतृतीयलोचनं, कामाख्या त्रिकोणाकारं
योनिचक्रं, वह्निमण्डलं आगमशास्त्रं सिद्धं त्रिकोणतया ऐश्वर्यौ
स्वरूपाणामागमशास्त्रप्रसिद्धानां सन्ध्यक्षराणामाद्यएकारः, दम्भोलि-
र्वज्रं, शृङ्गाटं पानीयफलं मिन्वाडा इति ख्यातं, शकटं रथः ।

(६) वक्राणौति अलकास्यूर्णकुन्तलाः, भालं ललाटं, नखाङ्गो
नखचतुर्, कुञ्चिका कपाटोद्घाटनी, दाचं दण्डेदकं, चन्द्रको
मयूरपुच्छः [चिह्नविशेषः] ।

(७) किंशुकं पलाशकुसुमं, पुरोधसः करः पुरोधःकरः
उपाध्यायद्वयः, कोलदन्तः शूकरदन्तः, दम्भदन्तः हस्तिदन्तः ।

(८) तीक्ष्णानीति प्रतिभा बुद्धिविशेषः प्राक्तनसंस्कारो वा
दुर्वचो दष्टवचनम् ।

सुखदानि शशी गीतपुष्पलक्ष्मीसुतोद्भवाः ।
 नष्टाप्तिस्वस्पृहालब्धिवियुक्तप्रियसङ्गमाः ॥ ९ ॥
 दातृस्वातन्त्र्यसन्निधिविद्यासन्तोषमुक्तयः ।
 दुःखानि पारतन्त्र्याधिव्याधिमानच्युतिर्द्विषः ॥ १० ॥
 कुभार्यानैस्व'कुग्रामवासकुस्वामिसेवनम् ।
 कन्याबहुत्वदृष्टत्वे निवासः परवेश्मनि ॥ ११ ॥
 वर्षाप्रवासो द्वे भार्ये कुभृत्योर्द्वहलं कृषौ ।
 स्थिराण्याजौ भटः साध्वी धर्माधर्मा सतां मनः ॥ १२ ॥
 अस्थिराण्यबलादोलापाङ्गयौवनदुर्जनाः ।
 स्वामिप्रसादेभकर्णस्वप्नमत्स्यकपिश्रियः ॥ १३ ॥

(९) सुखदानीति लक्ष्मीः सस्पृ, सुतः [पुत्र]स्नानयोद्भवः,
 नष्टाप्तिः नष्टस्य वस्तुनो ऽवाप्तिः, स्वस्पृहालब्धिः सुमनोरथावाप्तिः,
 वियुक्तानां विरहिणां प्रियजनेन समागमः ।

(१०) मुक्तिः निःश्रेयसं, पारतन्त्र्यं पराधीनता, आधिर्मानसौ
 व्यथा, मानच्युतिः सम्मानभ्रंशः, द्विषः शत्रवः ।

(११) नैखं दारिद्र्यं, कन्याया बहुलं दृढत्वञ्च ते तथा ।

(१२) आजौ संपाप्ते, भटः योधः, साध्वी पतिव्रता ।

(१३) अवला स्त्री, अपाङ्गं निचान्तः, श्रीः सम्पत् ।

मन्दगानि शनिर्ज्ञानौ वृषहंसगजस्त्रियः ।
 क्रूरस्वराः काकवृकवराहोद्गाश्वगर्हभाः ॥ १४ ॥
 बलिष्ठान्यनिलो विष्णुर्गुहो हनूमान् यमः ।
 महावराहः शरभः सत्प्रतिज्ञो गजः पृथुः ॥ १५ ॥
 हली बाली बलिर्भीमः सती शेषः पुराकृतम् ।
 सुरूपा नकुलैलाश्विनलकूवरमन्मथाः ॥ १६ ॥
 उष्णाणि स्मरतापाधिप्रतापा दुर्व्वचस्तपः ।
 मधुराणि विदग्धोक्तिप्रियाधरशशित्विषः ॥ १७ ॥

(१ ४) शनिः यदः, ज्ञानौ तत्त्वज्ञः, वृको व्याघ्रविशेषः ।

(१ ५) शरभो जन्तुभेदः, पृथुः वैद्यः ।

(१ ६) हली बलभद्रः, बाली सुषीवभ्राता, बलिः वैरोचनिः,
 भीमः शिवः पार्थो वा, सती दक्षकन्या, शेषो नागराजः, पुराकृतं
 प्राक्तनं कर्म, सुरूपाः सुन्दराः, नकुलो माद्गीसुतः, ऐलो नृपभेदः
 पुष्यरवा इति ख्यातः, अश्विरश्विनीकुमारः, लक्षकुवरः कुबेरपुत्रः,
 मन्मथः कामः ।

(१ ७) स्मरतापः कामजन्मज्वरः, आधिर्मानवीथ्या, तपः
 शरीरकेशजन्मितसुकृतं, विदग्धो रचिकलश्लोक्तिः, प्रियायाः
 स्निग्धोऽधरः, शशित्विषो ज्योत्स्नाः ।

अचारोप्यगुणाः ।

औदार्य्यैर्य्यगाम्भीर्य्यशौर्य्यमौन्दर्य्यशक्तयः ।
 माधुर्य्यैश्वर्य्यचातुर्य्यमर्यादाक्रौर्य्यकीर्त्तयः ॥ १८ ॥
 तेजस्त्वारुण्यषाड्गुण्यसौलक्ष्ण्यरण्यज्ञताः ।
 ब्रह्मण्यदानदाक्षिण्यशौलशौचसुवेष्टताः ॥ १९ ॥
 सत्यौचित्यकलावत्वमान्यभक्तिकृतज्ञताः ।
 दृढप्रतिज्ञता प्रज्ञा श्रद्धामेधोद्यमक्षमाः ॥ २० ॥
 दयानयार्जवाचारसन्तोषमितभाषिताः ।
 विद्याविवेकविनयारोग्यसौभाग्यवक्तृताः ॥ २१ ॥
 उत्साहित्वकुलीनत्वनिर्दोषत्वमहेच्छताः ।

(१८) अथ आरोप्या अमम्भवा अपि ये गुणा आरोप्यनायके वर्त्तन्ते ।

(१९) षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादि, सौलक्ष्ण्यं सामुद्रिकशास्त्रोक्त-
 तत्तत्स्त्रीपुरुषयोः सुलक्षणत्वं [रणज्ञता] रणेषु तेषामभिज्ञत्वं,
 ब्रह्मण्यता ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तस्तस्य भावः ।

(२०) मेधा धारणावती बुद्धिः ।

(२१) मितभाषिता अबल्लभाषितं ।

स्वाराध्यतोषकारित्वाभयास्तिक्येङ्गितज्ञताः ॥ २२ ॥

प्रसादप्रतिभाधृष्योऽभिगम्यसुसहायताः ।

श्रीमाहात्म्यमहारम्भनिर्दम्भत्वाघभीतताः ॥ २३ ॥

बहुश्रुतत्वमौजन्यपरिच्छेदाप्रमादिताः ।

जितेन्द्रियत्वागर्व्वत्वधर्माकत्यनतादयः ॥ २४ ॥

अथमर्वाङ्गवर्णनम् ।

प्रपदाङ्घ्रिगुल्फपाष्णिजङ्घाजानूरुवक्ष्णम् ।

कटिचिकनितम्बस्फिक्वस्त्युपस्थककुन्दरम् ॥ २५ ॥

(२२) स्वाराध्यता सुस्वाराधितत्वं, आस्तिक्यं वेदकृतिषु [अद्भुतत्वं] इङ्गितज्ञता परेषामभिप्रायानुसरणम् उपदेशमात्रेणैव ज्ञानं वा ।

(२३) अधृष्योऽनभिभवनीयः सुसहायश्च एतेषां भावः, अघभीतता पापाङ्गयम् ।

(२४) अप्रमादिता अवहितत्वं, धर्माकत्यनता प्राणान्तेऽपि स्वधर्माकत्यनम् ।

(२५) प्रपदं पादाद्यं, गुल्फः पादयोर्द्वयतो यन्त्रिः, पाष्णिः पादयोर्द्वयतः पार्श्वत्रयं, वक्ष्णमूर्ध्वाः मन्त्रिभागः, उरो वक्षोदेशः ।

जघनं जठरं नाभिवलिवक्षोजचूचुकम् ।
 क्रोड़ोरोजचुपृष्ठांसकक्षदोःपार्श्वमध्यमम् ॥ २६ ॥
 प्रगण्डः कूर्परो हस्तः प्रकोष्ठो मणिवन्धनम् ।
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठकरभनखपर्व्वचपेटकम् ॥ २७ ॥
 कण्ठः शिरोधरा श्मश्रुमुखौष्ठचिवुकं हनुः ।
 सृक्तालुरदाजिह्वानासाभ्रूगण्डलोचनम् ॥ २८ ॥
 अपाङ्गस्तारकाकर्णभालमस्तकमूर्धजाः ।
 यथासम्भवमेतेषु वर्ण्यं स्त्रीपुंसयोर्बुधैः ॥ २९ ॥

(२६) जघ्नः संयोगयोः सन्धिभागः, अंसः स्कन्धः, कक्षो वाङ्मूर्धलं, दोर्बाहुः, पार्श्वं कक्षयोरधः ।

(२७) कूर्परः कफोणिस्तदुपरिभागः प्रगण्डः, प्रकोष्ठः कूर्परा-
 दधोभागः, मणिवन्धनं करप्रकोष्ठयोः सन्धिः, अङ्गुष्ठो वृद्धाङ्गुलिः,
 करभः “मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिरित्यमरः” पष्वाणि
 अङ्गुलीनां सन्धयः, चपेटकं करतलम् ।

(२८) शिरोधरा यौवा, श्मश्रु मुखलोचि वर्त्तते, अधरव्याध-
 चिवुकं, गण्डस्थ परभागो हनुः, प्रान्तयोरोष्ठस्य सृक्कणी ।

(२९) अपाङ्गो नेत्रयोरन्तः, तारुका चक्षुर्मध्यं, भालं ललाटं,
 मूर्धजाः केशः ।

अथ खण्डशेषाः ।

विप्रपदमनोहरविष्णुवक्षःस्थलवत् । द्विपादरचित-
स्थितिन्टपवत् । सदाचरणस्थितिं विधत् भूमिवत् ।
गूढपादग्रन्थिमन्दिराकर्षणरज्जुवत् । शुद्धपाष्णिर्विजि-
गौषुवत् । जङ्घालमत्कान्तिश्चन्द्रवत् । सज्जानुगतवैभवो^१

अथ गूढपदव्याख्यायां— ---पण्डितैः प्रपदमित्यादिमूर्द्धज-
पर्यन्तस्त्वयवेषु स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं वक्ष्ये वर्णनौयम् ।

विप्रेति विशिष्टं प्रपदं पादायं, “पादायं प्रपदमित्यमरः”
विप्रपदाघातचिह्नञ्च ।

द्विपदाभ्यां रचिता स्थितिः स्थानं शोभा येन पक्षे द्विपे
इतिनि य आद्रो रागस्तेन चिता व्याप्ता स्थितिः स्थानं येन
“स्थितिस्थैर्यावकाशे च स्थानमर्यादयोरपि चेति रत्नकोषः” ।

चरणस्थितिः पक्षे रणस्थितिर्युद्धस्थैर्यं सदा सर्वदा, च पूरणे ।

गूढः स्वल्पः पादग्रन्थिर्गुल्फो यस्य पक्षे गूढपादः सर्पस्तस्य
ग्रन्थिर्यञ्च ।

शुद्धा निर्दोषा पाष्णिः पादपार्श्वद्वयं यस्य पक्षे शुद्धः शुचिः
पाष्णिः पृष्ठवर्त्ती राजा यस्य तथा च “पाष्णिपादस्तु पृष्ठतः” ।

जङ्घायां प्रसृतायां लसन्ती कान्तिः शोभा यस्येति “जङ्घा तु
प्रसृतेत्यमरः” पक्षे जङ्घाला धावनशीला मत्कान्तिर्यस्येति ।

सज्जानुना जङ्घोपरिभागेन गतं प्राप्तं वैभवमुत्कर्षो येन पक्षे
सज्जैर्धनादिद्वयैरनुगतवैभवः ।

१ सज्जानुरचितवैभवो धनिकवत् (A).

धनिकवत् । रम्योरुकान्तिः कन्दर्पवत् । सुवङ्कणेन
 हर्षयन् गणेशवत् । कटिकान्तस्थितिं विभ्रन्नृपतिवत् ।
 सच्चिकामोदितयज्ञपुरुषवत् । सदामनितम्बालङ्कृतो
 नन्दकुमारवत् । नवस्तिमितकान्तिराषाढान्तरम्य-
 भूभागवत् । सुधीरोपस्थामोदितोऽर्जुनवत् । नवककुन्द-

रम्या उर्व्याः कान्तिर्यस्य पक्षे रम्या उर्महती कान्तिरस्येति ।
 सुवङ्कणेन उर्व्यारुपरिसन्धिभागेन पक्षे सुवं मातरं चणेन
 उत्सवेन हर्षयन् ।

कथाः कटौदृशस्य कान्ता शोभा पक्षे कटो गण्डोऽस्थास्तौति
 कटौ हस्तौ तत्र कान्तां स्थितिं विभ्रत् ।

सत् प्रशस्तं यत् त्रिकं तेन आमोदितः पक्षे सच्चिको गृह-
 मेधिनः कामाय उदितः ।

दाम गृह्णन् तेन सहितः नितम्बः तेनालङ्कृतः पक्षे दाम्ना
 पशुरञ्जा “न पुंसि दाम मंदानं पशुरञ्जुस्तु दामनीत्यमरः” ।

नवा स्तिमिता परिमिता कान्तिर्यस्य पक्षे नवा स्तिमिता
 सद्य आर्द्रभावमापन्ना कान्तिरस्य ।

सुधीर उन्मादरहितो य उपस्थस्तेनामोदितो हृष्टः पक्षे
 सुधीः शोभना धीः रोपो वाणः स्वाम दर्पस्तैरुदितः ।

नूयते ख्यतेऽसाविति नवः नवेन प्रशस्येन ककुन्दरेण चिता
 प्राप्ता शोभा येन पक्षे नवकं नूतनं यत् कुन्दं पुष्पभेदस्तेन
 चितशोभः ।

रश्मिशोभश्च शिशिरवत् । सर्वदारोहपेशलः सुभगवत् ।
सज्जघनो वर्षाकालवत् । सदा पिच्छण्डसंरम्भो नृपति-
वत् । नाभिभूतस्थितिं वहन् मनस्विवत्^१ । द्विपयोधर-
साटोपो नृपवत् । कुचेष्टाभोगभासुरोऽधमवत् । मञ्जुल-
कुचाग्रं विभ्रदनवत् । उच्चैरङ्गसमन्वितो दुःकालवत् ।

सर्वदा आरोहेण जघनेन पेशलः शोभनः पक्षे सर्वेषां
दारुणां ऊहे तर्कं पेशलः दक्षः ।

मन् प्रशस्तो जघनो यस्य पक्षे स उत्तमो घनो मेघो यच्च ।

पिच्छण्डं जठरं तेन संरम्भो यस्य पक्षे सदापि सर्वदापि चण्डः
संरम्भो यस्य सः ।

नाभौ भूता जाता या स्थितिः तां पक्षे अभिभूतः पराभूत-
स्तस्य स्थितिं वहन् ।

द्विपयोधराभां साटोपः पक्षे द्विपो हस्तौ योधो भटस्ताभ्यां
रसायां पृथिव्यां आटोपो यस्य ।

कुचयोरिष्टोऽभिमतो य आभोगः परिपूर्णता तेन भासुरः
शोभनः पक्षे कुत्सितौ यौ चेष्टाभोगौ ताभ्यां भासुरः ।

मञ्जुलं कुचाग्रं चुचूकं यस्य पक्षे मञ्जुलः शोभनो यो लङ्घ्य-
स्तदभेदकोनायः श्रेष्ठः ।

उच्चैर्महान् अङ्गः कोङ्क्षेन समन्वितः पक्षे रङ्गो दीनः,
दुःकालो मंहार्चकालः ।

स्पष्टमुत्सङ्गपेशलः प्रातश्चक्रवत् । रम्योरोमान्वितो
रत्नकवत् । सदादीर्घपृष्ठविराजितः पातालवत् ।
समांसरुचिः सिंहवत् । नवकक्षान्तः श्येनवत् । विभु-
जातिमनोरमो नृपवत् । सुपार्श्वभूषितो रावणवत् ।
विलसन्मध्यमः स्वरसमूहवत् । अधिकप्रगण्डभूषितो-

स्पष्टं यथा स्यात् तथा उत्सङ्गेन क्रोडेन पेशलः पक्षे स्पष्टा
मुत्प्रमोदो यस्य स तथा सङ्गेन चक्रेण वीरादियोगेन पेशलः ।

रम्यं यत् उरो वक्षस्तस्य या [मा] शोभा तथा अन्वितः पक्षे
रम्यो मनोशो रोमान्वितः रत्नकः “रत्नकं कमलं प्राङ्गः” ।

दीर्घं यत् पृष्ठं तेन विराजितः पक्षे दीर्घः पृष्ठः स्पर्शः सर्पः ।

समौ यावन्सौ ताभ्यां रुचिः शोभा यस्य पक्षे मांसे या
वक्षिस्तथा सङ्घितः ।

नवः प्रशस्तः कक्षान्तो यस्य, अन्तःस्वरूपं पक्षे नवके न क्षान्तः
न तितिष्ठः ।

विशिष्टेन भुजेन अतिमनोरमः पक्षे विभुजातिः प्रभुजातिः ।

सु सुष्टु पार्श्वः पृष्ठभागः पक्षे राक्षसविशेषः ।

विलसन् मध्यमो यस्येति पक्षे विलसन् मध्यमः स्वरविशेषः,
“निषादर्वभगाभारवज्जमध्यमधैवताः पञ्चमसेत्यमी सप्त तन्त्री-
कण्ठोत्थिताः स्वरा इत्यमरः” ।

अधिकं यथा स्यात् तथा प्रगण्डः कूर्चः आस्यार्द्धभागः तेन
भूषितः “आस्योपरि प्रगण्डः स्यादित्यमरः” पक्षे अधिकः अधिकतमं
प्राप्तः कम्पनघ्नीकः गण्डः गण्डकः वनजकुम्भेदकेन भूषितः ।

उरस्थवत् । उल्लसत्कफोणिमाधारे राजरोगिवत् ।
प्रहस्तस्थितिपेशलो रावणसैन्यवत् । करभासितो
विन्ध्यपरिसरवत्^१ । विप्रकोष्ठस्थितिः प्रणववत् । मखर-
स्थितिभासुरः शिशिरार्कवत् । सुपर्व्वभूषितो मेरुवत् ।

उल्लसन्तो कफोणेः कूर्परस्य या मा औक्षां धारयतीति पक्षे
उल्लसन् कफ उल्लवस्त्रेणदोषस्य अनिमाधारः क्षयताधारः क्षेप्ताभि-
र्भावेण क्षयाङ्गतामास्वितरत्यर्थः राजरोगौ सन्निपातौ यक्षा-
भिभूतो वा ।

प्रहस्तः प्रहृष्टो हस्तः तस्य स्थितिसाया पेशलः पक्षे प्रहस्तो
रावणमन्त्री तस्य स्थितिः ।

करेण भासितः शोभितः पक्षे करभैः उट्टैः “करभाः स्युः
ऋक्षका इत्यमरः” आसितः अधिष्ठितः आसङ् उपदेशने
अधिगौड् स्थायां कर्षत्याधारस्य कर्षत्वात् कर्षणि क्तः ।

विशिष्टेन प्रकोष्ठेन कूर्पराधोभागेन स्थितिः शोभा यस्य
विप्रकः दिग्ग्रेहस्तस्योष्ठे स्थितिर्यस्य । प्रणव ऊँकारः ।

मखराणां मखानां स्थितिः पक्षे मखरा तीक्ष्णा स्थितिसाया
भासुरः ।

शोभनं सर्व्वणि सुपर्व्वणि पक्षे सुपर्व्वान्नी देवाः तैर्भूषितः ।

उच्चपेटस्थितिस्ताम्बूलिकपण्यवत् । अधिकण्ठमनोहरो
मन्त्रवत् । गलच्छायासुन्दरः कृष्णपक्षेन्दुवत् । उल्लसित-
शिरोधरान्वितो वनवत् । सुग्रीवोदितवैभवो रामवत् ।
अधिकन्धरान्वितो नृपवत् । सदाश्मश्रुतः कान्तः
पर्वतवत् । स्फुरन्महादंष्ट्रिकान्तःपल्लववत् । मुखरो-

उद्यच्छन्ती चपेटकस्य केवलस्य कवचस्य स्थितिः शोभा यस्य
पक्षे उच्चम् उन्नतं पेटकं पेड्मीति ख्याता तच्च स्थितिर्यस्येति ।

अधिकं कण्ठेन मनोहरः पक्षे कण्ठः ध्वनिः पिको वा तद्वत्
मनोहरः ।

गलच्छायया सुन्दरः पक्षे गलन्ती या छाया तथा असुन्दरः ।

उल्लसिता ऊर्ज्ज्वलिता या शिरोधरा तथा अन्वितः पक्षे
उल्लसितं शिखरं यस्य एवम्भूतो धरो विरिस्तेनान्वितः ।

सुष्ठु ग्रीवा तथा उदितं वैभवं यस्येति पक्षे सुग्रीवो
वानरराजः ।

अधि अधिकं कन्धरया अन्वितः पक्षे अधिकं धरया पृथ्वा
अन्वितस्य ।

सदा श्मश्रुतो मुखलोमतः कान्तः पक्षेऽश्मना प्रसारेण श्रुतः
ख्यातः कान्तः कमनीयस्य ।

स्फुरन्तः चे महादंष्ट्रिणः वरीहादयः तैः कान्तः चञ्चवा स्फुरन्
महादंष्ट्रिकैः अन्तः मधो यस्य ।

चित्तवैभवः कथकवत् । पृथुलास्य-मनोहरो नर्तकवत् ।
बहुधावदनस्थितिः सैन्यवत् । अधिकाननरोचिष्णु-
गिरिवत् । मधुराधरः कृष्णबाहुवत् । हनूमद्विभवान्वितो
रामवत् । महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत् ।

मुखमाननं तेन रोचितं वैभव यस्य पक्षे मुखरेषु उचितं
वैभवं यस्य ।

पृथुलं महत् आस्यम् आननं तेन मनोहरः पक्षे पृथुलं कास्यं
नृत्यं तेन ।

बहुधा वदनेन स्थितिः शोभा अस्य पक्षे बहुधा वदमानां
स्थितिर्यच्च ।

अधिकं यथा तथा आननं मुखं तेन रोचिष्णुः पक्षे कानने
इति अधिकाननं तत्र रोचिष्णुः ।

मधुरो मनोज्ञोऽधरो यस्य पक्षे मधुरां मधुराणां पुरीं
धरतीति धृ धारणे इत्यस्य मधुरानगरीप्रभेदः कृष्णबाहुवदिति
कृष्णबाहुर्गर्गदः [अथवा] मधुराधरः मधुनामानमसुरं राधयति
हिनस्ति इति राध् हिंसायामिति ।

हनूमान् यः विभवः शरीरसम्पत् तेन अन्वितः पक्षे हनूमतः
विभवः तेन अन्वितः ।

महतौ सुकृष्णौ यस्य महासृक्का अयः शुभावहो विधिक्षेप
शोभितः पक्षे महानि अस्त्राणि रत्नानि यत्र एवभूतो यः
[कायः] दैत्यैर्देहक्षयः शोभितः ।

सुसम्पन्नसुतालूनो रेणुका-शिरोवत् । उच्चैरदनभासुरो^१
 बालवत् । रसज्ञानवर्द्धिसमुत्साहो धातुवादिवत् ।
 कलयन् नासिकास्थितिं पान्यवत् । नवभूचितः शिशु-
 पालवत् । सदारङ्गण्डाभो वणिग्वत् । सदालोचन-

सुसम्पत् सुष्ठुसम्पत् तालु तेन ऊनः नेतिपदत्रितये तु
 योजना पक्षे सुसम्पन्नः यः सुतः परशुरामस्तेन आलूनश्चिन्नो
 रेणुका यमदग्निदयिता ।

उच्चेः श्रेष्ठाः ये रदना दन्ताः, “रदना दगना दन्ता इत्यमरः”
 पक्षे उच्चैर अदनं भक्षणं तेन भासुरः शोभमानः ।

रसज्ञा जिज्ञा, “रसज्ञा रमना जिज्ञेत्यमरः” तस्या नवा नूतना
 च्छद्धिः समृद्धिः तथा समुत्साहः पक्षे रसज्ञानं पारदजारणज्ञानं
 वर्द्धयतीति तथा समुत्साहो यस्येति ।

नासिका नासा, “घोणा नासा च नासिका इत्यमरः” तस्याः
 स्थितिं कलयन् पक्षे नासिका एकत्रस्था तत्स्थितिं न कलयन् ।

नवा या भूः तथा उचितः समवेतः पक्षे नेति पदं च
 वभूर्धादवभेदस्तत्र नोचितो योग्यः शिशुपालस्तस्य दारापहरणात्,
 “आलप्याक्षमिदं वभोर्यत्स दारानपाहरदिति माघोक्तेः” ।

सदा रङ्गमौ उद्यमौ गण्डस्य [आभा यस्य] पक्षे गण्डो
 गण्डकवालिपिलूपायनगण्डके पदकानां परिमाणभेदः ।

सदा नित्यं लोचनाभ्यां भासुरः पक्षे आलोचनं तेन भासुरः ।

भासुरो मन्त्रिवत् । सुदर्शनमनोहरो मयूरवत्^१ ।
उल्लसितारामो वसन्तवत् । अधिकर्णस्थितिं वहन्
दरिद्रवत् । वहन् वैश्रवणस्थितिं कैलासवत् । उच्चैः-
श्रवःस्थितिं वहन् इन्द्रवत् । प्रतिभालासितस्थितिं
विभ्रत् कविवत् । अलिकान्तस्थितिं विभ्रत् पद्मवत् ।

सुप् दर्शनं अवलोकनं तेन मनोहरः पक्षे सुदर्शनं चकम् ।

उल्लमिताः आ ममन्तात् रामाः स्त्रियः “रामावामावामनेचा
पुरम्भोनारौति हलायुधः” पक्षे उल्लमित आरामो येनेति ।

अधि अधिकं कर्णस्य राधेयस्य वा स्थितिं वहन् पक्षे अधिकां
अपास्थितिं वहन् ।

वै इति अव्ययं नित्ययार्थं श्रवणस्थितिं वहन् पक्षे वैश्रवणः
कुवेरः “किन्नरेशो वैश्रवण इत्यमरः” तस्य स्थितिं वसतिम् ।

उच्चैरिति श्रवःस्थितिर्विशेषणं श्रवसोः कर्णयोः स्थितिं वहन्
“कर्णशब्दग्रहौ ओचं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवइत्यमरः” पक्षे उच्चैःश्रवा
नाम इन्द्रघोटकः “हयउच्चैःश्रवा इत्यमरः” ।

प्रतिभालं भाले ललाटे आश्रिता स्थिति र्यस्य पक्षे प्रतिभा
प्राक्तनसंस्कार सेन लासिता प्रकाशिता स्थितिः शोभा यस्य ।

अलिकं ललाटं “ललाटमलिकं गोधीत्यमरः” तस्य अन्तः मध्यं
तच्च स्थितिं पक्षे अलीनां भ्रमराणां कान्तस्थितिं संस्थितिम् ।

स्फुरत्पृथुललाटश्रीर्भृगुकच्छवत् । उत्तमाङ्गस्थितिं
विभ्रत् कन्दर्पवत् । सदावालमनोहरो दृष्टवत् ।
बहुकन्तलसद्गतिः सुभटवत् । अधिकेशश्रियं विभ्रन्नन्दि-
वत् । कचरोचितः समुद्रवत् । काले वरस्थितिं विभ्रत्
कुमारीवत् । सुसम्पन्नवपूरम्यो नृपवत् । साक्षादधिक-

स्फुरन्तो पृथुर्महतौ ललाटश्रीर्यस्येति पक्षे पृथुललाटश्रीः पृथुला
लाटश्रीः देशश्रीः भृगुं कच्छतीति तौर्यविशेषस्तत्तु लाटदेशे वर्तते ।

उत्तमा चासौ अङ्गस्थितिश्चेति तथा तां पक्षे उत् अतिशयेन
उद्गता उत्तमा अङ्गस्थितिः शरीरस्थितिः तां विभ्रत् ।

सदा सर्वदा वालाः केशा स्तैर्मनोहरः पक्षे आवालं आलवालं
“स्यादालवालमावालमापापेत्यमरः” ।

वज्रः कुन्तलः केशः तेन सन्ती द्युतिर्यस्य पक्षे वज्रकुन्तेन
प्रासनास्त्रेण लसन्ती द्युतिरस्येति ।

अधि अधिका केशश्रियं केशशोभां विभ्रत् पक्षे अधिका चासौ
ईशश्रीश्च तां विभ्रत् ।

कचाः केशाः तैरोचितः पक्षे कचरा जलजन्तवस्तेषामुचितः
समवेतः ।

कलेवरं शरीरं कलेऽव्यक्तमधुरध्वनौ वरां स्थितिं मनोहरतां
कालेवरेति च पाठे काले यथासमर्थं वरस्य पत्युः स्थितिं पक्षे
कलेवरस्येदं कालेवरम् ।

सुसम्पन्नं षट् वपुः शरीरं तेन रम्यः “रोरितिरेकलोपे दीर्घः”
पक्षे सुसम्पत् भवा एः [तस्यां] पुरि पुष्पी रम्यः ।

विग्रहो दैत्यवत् । उच्चैरङ्गमनोहरो नटवत् । अधिकाय-
स्थितिं विभ्रत् कृपाणवत् । विष्णुरिवाहीनभोग-
सङ्गतशरीरो विपन्नासनः सुदर्शनान्वितः । शिव इव
परमहसितश्रीः सुशोभनगरस्थितिः । महासेनानुयातो

साक्षात् प्रत्यक्षं अधिको विग्रहो यस्येति “गात्रं वपुः संहननं
शरीरं वर्णविग्रह इत्यमरः” पक्षे साक्षात् स्वयमेव कविं शुक्रं
“शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उग्रना भार्गवः कविरित्यमरः,” कविम्
अधौति अधिकविग्रहो ग्रहणं यस्येति ।

उच्चैः अतैङ्गानि मनोहरः पक्षे उच्चैः रङ्गः नृत्यभूमिस्तात्र
मनोहरः ।

अधि अधिकं कायस्य स्थितिं शोभां पक्षेऽधिकमयसो लौहस्य
स्थितिं “स्पर्शेशरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति” विसर्गस्य लोपः ।

अहीनो महान् भोगः सुखं पक्षे अहीनो वासुकिस्तस्य भोगः
शरीरं, विपदं चासयतीति पक्षे विः पक्षी गह्वरस्तस्य पक्षं पक्ष-
स्तचामनं यस्य सः, शोभनं दर्शनं सज्जस्रकस्य तेन अन्वितः ।

परमा हसितश्रीर्यस्य स तथा परः श्रेष्ठो मह उत्सवो यस्य
सः, सिता शुक्ला श्रीर्यस्य ततः कर्माधारयः पक्षे परं केवलम्
अहसिता अनुपहसिता श्रीर्यस्य । परमहसितश्रीरिति पाठे परं
अहितः सर्वेण श्रीर्यस्य, सुशोभनं नगरं तत्र स्थितिः वसतिर्यस्य
पक्षे सुशोभना गरस्थितिः विवस्थितिर्यस्य सः ।

विष्णुः सर्वतः सेनया उल्लासितो विग्रहो यस्येति पक्षे
विष्णुसेनेन हरिणा उल्लासितदेहः ।

विष्वक्सेनोल्लासितविग्रहः । समुद्र इव समानघन-
रसभासितो बहुलवारणो नदीनदेशः सुधामाश्रयः ।
सत्यलोक इव हिरण्यगर्भरुचिः । सोमेश्वर इव प्रभा-
सङ्गतः । रविरिव महोदयान्वितः । अनुरुद्ध इव

समाना अनघा या नरसभा तत्र आमितः पक्षे समानः
सहृनरसस्तेन भामितः. वज्रलो वारणो हस्तौ यस्येति पक्षे वज्रलानां
वारां रणः शब्दो यत्र, नदीनदेशोऽदरिद्रदेशः पक्षे नदीनां
नदानाञ्च ईशः, सुधामाश्रयः शोभनानां धान्नां आश्रयः स्थानं,
पक्षे सुधा अमृतं मा लक्ष्मोस्तयोराश्रयः ।

हिरण्यस्य सुवर्णस्य गर्भोऽभ्यन्तरं यस्य पक्षे हिरण्यगर्भो ब्रह्मा
च तत्र रुचिः प्रीतिरस्य ।

प्रभया काम्या सङ्गतः पक्षे प्रभासं तीर्थं गतः प्राप्तः, सोमेश्वरो
रुद्रमूर्त्तिभेदः [अधुना इतिहामादौ सोमनाथ इति ख्यातः]

महस्तेजस्य दया च ताभ्यां समन्वितः पक्षे महान् उदयस्ते-
नान्वितस्य ।

विशेषदोषैः सह वर्त्तमानाः सदोषाः पापिनस्तेषु अरुचिः पक्षे
सदा निरन्तरं ऊषा वाणासुरदुहिता तस्यां रुचिर्यस्येति ।

अपगतं अरिजातं यस्य सः, पक्षे नास्ति पारिजातं यस्मिन्
पारिजातशून्य इत्यर्थः ।

सुशोभना रुचिः काम्निर्थासां तसः सुखयस्तासु ता रमण्यस्य
ताभिः रमणीयः पक्षे सुतरां रुचिरा मणयः ताभिः रमणीयः ।

सदोषारुचिः । उद्धृतसारसागर इवापारिजातः । रोहण
इव सुरुचिरमणोरमणीयः । इन्द्र इव बलक्षमो-
दितश्रीः^१ । प्रावृषेण्यहंससंघ इव सम्मानसङ्गतः ।
ओचियइव सदाचारप्रियः । देवइवातिसम्पन्नवसुधा-
भोगी । प्रावृटकाल इव सुखद्योतः^२ । तूनीरइव

बलेन चतुरङ्गेण क्षमया पृथ्या उदितश्रीः, पक्षे बलक्ष-
मवला या मा गोभा तथा उदितश्रीः ।

मन्मानश्चित्तमसुखतिष्ठेत् सङ्गतः पक्षे सत्मानसं सरोवरं गतः
प्राप्तश्च ।

सदा सर्वदा चाराः गूढसेवकाः ते प्रियाः यस्येति पक्षे
सदाचारः सत्कर्म्म प्रियं यस्य सः ।

अतिसम्पन्ना या वसुधा तस्या भोगो यस्यास्तीति भोगी पक्षे
अति अत्यन्तं सम्पत् यस्यास्तीति तथा नवसुधा नूतनामृतं तद्भोगी ।

सुखेन द्योतः प्रकाशो यस्य पक्षे गोभनः खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो
यचेति च “खद्योतो ज्योतिरिङ्गण इत्यमरः” ।

दारैः सह वर्त्तमानः सदारः मन्त्रासौ उपचितश्च वृद्धिं प्राप्तः
पक्षे सदा नित्यं रोषाः वाणाः तैश्चितः व्याप्तः “कलम्बमार्गणशराः
पक्षीरोपहृष्टद्योतिरित्यमरः” ।

स्नेह गोभनेन स्नात्वा तेजसा उदिता श्रीरस्य पक्षे सुखै
ररोगिभिः आमोदिता आनन्दिता श्रीरस्येति ।

१ चन्द्र इव वर्ज्यमोदितश्रीः (S) .

२ प्रावृटकालइवसुखद्योतः (S) .

सदागोपचितः । वैद्यइव स्वस्थामोदितश्रीः । वणिगिव
उपायनसल्लक्ष्मीः । सुराष्ट्रइवाधिकं गौरचितस्थितिः^१ ।
भृङ्गइव प्रियङ्गौरचिताटोपं विभ्रत् । तरुणौगणइव
पुरोगौरसाटोपश्रीः । कामिनौकेशपाशइव सदाम-

उपायनं अन्यप्रेषितं वस्तु, तत्र मन्थो लक्ष्म्यो ता यस्येति पक्षे
उपायः प्राप्तिस्तन नवाः नूतनाः मन्थो लक्ष्म्यो ता यस्येति ।

अधि अधिकं गौरौ चिता व्याप्ता स्थितिः शोभा अस्म्येति
पक्षे अधि अधिकं कङ्गौ धान्यविशेषे रचिता स्थितिरस्य
“स्त्रियौकङ्गप्रियङ्गू दे इत्यमरः” सुराष्ट्रो देशविशेषः ।

प्रिय स्पृहणीयं गौरं चितमाटोपं विभ्रत् पक्षे प्रियङ्गौ
फलिनीपुष्पं रचितम् आटोपं विभ्रत् ।

पुरोगाः पुरवर्त्तिनः औरसाः पुत्राः उरसा निर्मिता इति
विग्रहे “उरसोऽण् च इत्यण्” तेषाम् आटोपस्तेन श्रीः शोभा
यस्येति पक्षे पुरोगेन अग्रगतेन औरमयोः स्तनयोः उरस आगतौ
उरसि जातौ वा तयोः आटोपस्तेन श्रीर्यस्येति ।

सदा नित्यं अमराः देवास्तैः समा तुल्या धूरस्येति तथा
“स्रक्पूरभूः पथामानक्षे इत्यकारः” पक्षे दाक्षां माक्षानां रसः
दामरसः तेन सद्य वर्त्तमानः सदामरसस्तेन मधुरः ।

सुष्ठु यद् राश्यां तस्य घटना तत्र दक्षः पक्षे सुराणां देवानां
आश्वघटना [यज्ञः] तत्र दक्षः ।

१ सुराष्ट्रेशइव अधिकं गौरचितस्थितिः (९) .

रसमधुरः । दौक्षित्यव सुराज्यघटनादक्षः । दशरथ-
इवाभिरामोऽलसितकान्तिः ॥ नृपः ॥ सैन्यमिव फलकस-
लक्ष्मीकं मज्जं वीरगणं विश्राणम् । विष्णुवक्षःस्थलमिव
पुन्नागकृतमालालङ्कृतम् । रुद्रभालस्थलमिव स्फुरिता
मलकौलाक्षानलम् । कामशरीरमिव सर्व्वदा रूप-
शोभितम् । चन्द्रमिव विशाखानुगतम् । समुद्रमिव

अभिरामैः मनोहरवस्तुभिः उल्लासितकान्तिः पक्षे अभि-
मङ्गलम् रामेण उल्लासितकान्तिः । इति नृपवर्णम् ।

फलैः प्रसारैः कमन्तो लक्ष्मीरस्येति फलकैर्युद्धमाधनचर्मभिः
सतौ लक्ष्मीरस्येति च मज्जं कृतमस्त्राहादिकं वीरगणं पक्षे मत्
प्रशस्तं जम्बीरगणम् ।

पुष्पाङ्गन अनन्तेन नाङ्गन कृता या माला तथा अलङ्कृतम्
अनन्तमूर्त्या हरिणा नागोपवीत कृतमिद्यागमप्रसिद्धं पक्षे पुष्पाङ्गो
नागकेशरः कृतमालः करञ्जकस्ताभ्यामलङ्कृतम् ।

स्फुरन्तः आमलकौ धात्री, लाक्षा तरुभेदो, नल्लक्ष्णभेदश्च
यत्र पक्षे अमला कौला ज्वाला यत्र एवंभूतोऽक्षानलो नेचाग्रियञ्च,
अथवा अमला कौला यत्र तदमलकौलमक्षिस्फुरितममलकौलाक्षि
यस्मादेवभूतोऽनलो यत्र ।

सर्वदा रूपेण मौन्दर्य्येण शोभितम् अथवा सर्वदा अरूप-
शोभितम् पक्षे सर्वैर्दाहभिः काष्ठैरुपशोभितम् ।

विशिष्टा याः शाखाः ज्वाभिः अनुगतम् पक्षे विशाखा मलयम्
तेन अनुगतम् ।

विद्रुमभूषितम् । रामसैन्यमिव सज्जपावनवैभवम्^१ ।
 रविमिव तापिच्छविराजितम् । नेपालमिव विराजिता-
 न्नश्रियम् । श्वेचमिव बहुधान्यपुष्टश्रियान्वितम् ॥ वनम् ॥
 हिमवन्तमिव सदागजातिमनोहरं शृङ्गाटोपचितं बहु-
 शोभवनान्वितम् ॥ नगरम् ॥ नारौव शृङ्गरोपचित

विशिष्टद्रुमा श्रृण्वभूस्तथा ऊषितम् पक्षे विद्रुमाणि प्रवालानि
 तैः भूषितम् ।

सत् च तत् जपावनं च तस्य वैभवं यस्मिन् पक्षे सज्जः यः
 पवनस्तस्यापत्यं पावनः हनूमान् तस्य वैभवं यस्मिन् ।

तापिच्छास्तमालाः, “कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिच्छोऽप्यथ
 सिन्दुकदत्यमरः” तापिच्छस्तापिच्छेति द्वैरूप्यं तैर्विराजितं पक्षे तापम्
 विधत्ते या सा तापिनी सा कृविः कान्तिस्तथा राजितम् ।

विराजिता आस्राणां श्रौर्यं च पक्षे विराजिनौ ताम्रश्री-
 र्यं चेति च ।

बहुधा अन्यपुष्टानां पिकानां या श्रीस्तथा चान्वितं पक्षे बहु-
 धान्यानां पुष्टा या श्रीस्तथा चान्वितम् । इतिवनम् ।

सदा सर्वदा गजैरतिमनोहरं पुनः शृङ्गाटैस्तुष्यैरुपचितम्
 बहुशः भवनैरन्वितम् “शृङ्गाटकचतुष्यथ इत्यमरः” भवनागारमन्दिर
 मितिचामरः” पक्षे अगाः पर्वताः वृक्षाश्च तेषां जातिस्तथा मनोहरं
 अगः “स्यान्नगवत् पृथ्वीधरपादपयोः, पुमानिति मेदिनी” “शैल-

१ रामसैन्यमिव सज्जसज्जपाचाबवैभवम् (S) .

स्थितिः^१ । सर्पइव सद्विषाणां श्रियं विभ्रत् । लोहइव
सदाचपुच्छविराजौ ॥ वृषभः ॥ नृपइव विपक्षोचित-
विभवः । रणइव स्फुरद्विपक्षतिः^२ । तडागइव शतपत्र-
विराजितः ॥ पक्षी ॥ पद्मइव सदासोदरसोदरः । शरत्-

वृक्षौ नगावगावित्यमरोऽपि" गृह्णाणामाटोपस्तेन चितं वज्रशोभानि
वनानि तैरश्वितम् । इतिनगरम् ।

गृह्णाभ्यां विषाणाभ्याम् आरोपः तेन चिता परिचिता जाते
त्यर्थः स्थितिर्यस्येति पक्षे रणरसेन उपचितस्थितिः ।

सन्ति विषाणानि यस्यां सा तां श्रियं विभ्रत् पक्षे सन्ति
यानि विषाणि तेषां श्रियं विभ्रत् ।

सदा अत्र जगति पुच्छं तेन विराजतेऽसौ विराजौ पक्षे चपुः
सौमं तच्छविः तत् कान्तिस्तथा राजतेऽसौ राजौ । इति वृषभः ।

विशिष्टा ये पक्षा स्तैरुपचितो विभवो यस्य पक्षे विपक्षेषु वैरिषु
उपचितो वृद्धिं गतो विभवो यस्येति ।

विपक्षं विशिष्टं पतत्रं, विपक्षः शत्रुश्च । स्फुरन्ती द्वे पक्षतौ
पक्षमूले यस्य पक्षे स्फुरन्ती प्रादुर्भवन्ती द्विपानां हस्तिनां क्षतिः
क्षयो यत्र ।

शतमनेकानि पक्षाणि पक्षास्तैर्विराजितः "गदत्पक्षच्छदाः
पक्षमित्यमरः" पक्षे शतपक्षाणि कुमलानि यत्र । इति पक्षी ।

१ नागौ वज्रद्वारापस्थितिः (S) .

२ रण इव स्फुरद्विपक्षस्थितिः (S) .

कालइव उच्चकैरवभूषितः^१ । गिरिरिव कन्दरोचित-
 शोभः ॥ मेघः ॥ प्रावृट्कालइव सदारसमुपाश्रितः ।
 रावणइव स्वकलङ्काभोगः^२ । रविरिव सुधामोदितश्रीः ॥
 चन्द्रः ॥ स्थाणुरिवापचपः । गज इव परमहेलाविलासौ ।
 स्वर्ग इव सुरतः श्रियं विभ्राणः ॥ कामुकः ॥ कुहूचन्द्र

स इति भिन्नं पदं दामोदरस्य हृषीकेशस्य मोदरः समान-
 कान्तिः पक्षे मदा नित्यं आमोदः गन्धः रसः मरन्दः तौ उदरे
 यस्येति “वा पुंसि पद्ममित्यमरः” ।

उच्चकैर्महान् रवः तेन भूषितः पक्षे उच्चानि यानि कैरवाणि
 तैर्भूषितः ।

कन्देषु रोचिता शोभा यस्येति पक्षे कन्दराभिः दरीभिः
 उचिता शोभा यस्येति । इति मेघः ।

सदारैः सस्तौकैः समुपाश्रितः पक्षे मदा नित्यं रसं जलम्
 उपाश्रितः ।

स्वकेन स्वकौयेन कलङ्केन आभोगः परिपूर्णता यस्य पक्षे
 स्वकायां लङ्कायां भोगो यस्येति ।

सुधया अमृतेन मोदिता श्रीर्यस्य, सुधया मा शोभा तथा
 उदिता श्रीरिति वा पक्षे सुधाया तेजसा उदिता श्रीर्यस्य ।
 इति चन्द्रः ।

१ शरत्काल इव उच्चकैरवभाषितः (S) .

२ रावण इव सकलङ्काशोभः (S) .

इव सूर्यसङ्गतः । भृङ्गइवाधिकमलोत्सासी ॥ दुर्जनः ॥
तागागणइव तिमिरोचितः । वियोगीव विस्तारितापः ॥
समुद्रः ॥ रसवतीव समांसमीना ॥ गौः ॥ हरिश्चि
पद्माकरसुखितः । स्वर्ग इव सदानवारिः ॥ गजः ॥

अपगता त्रपा यस्य मः पक्षे न पक्षं पातौत्यपक्षप इति
नञ् समासः ।

परेषां महेला स्त्री तस्या विलासीति “महिलायां महेलापि
मेहिला स्यान्महेलिकेति द्विरूपम्” पक्षे परमा या हेला लीला
तया विलासी ।

सुरतो देवात् अयं सम्पदं विभ्राणः पक्षे सुरतः आद्यादित्वात्
तमिः [आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्] इन्द्रात् अयं शोभा [विभ्राणः]
इति कामुकः ।

सूरिभिः पण्डितैः न सङ्गतः असङ्गतः पक्षे कुङ्कः अमा “मा
नष्टेन्दुकलाकुङ्करित्यमरः” तच्चन्द्रः सूर्येण सङ्गतः युक्तः ।

अधिकमलं अधिकपापं तत्र उक्तासौ तस्यासीति पक्षे
कमले इत्यधिकमलं तत्रोक्तासी । इति दुर्जनः ।

तिमिरमयः “रोहितो मङ्गुरः शालो राजीवः शकुलक्षिति-
रित्यमरः” तेन रोहितः पक्षे तिमिरे अन्धकारे उचिता
विस्तारिता आपो येन स तथा ।

विस्तारिता आपो येन स तथा “शङ्कपूरधूरित्यप्रत्ययः”
पक्षे विस्तारी तापो यस्येति । इति समुद्रः ।

गणेश इव परमोदकरुचिः ॥ वराहः ॥ जैननय इव
बहुलक्ष्मणः ॥ वणिक् ॥ नारद इव कलहावस्थितिः ॥
कामिनौजनः ॥ शुक्र इव सद्नुमानः ॥ तार्किकः ॥
निर्व्यापार इव पृथुलक्ष्मणः ॥ वाजौ ॥ कविरिव

समां समां विजायते इति समांसमौना प्रत्यब्दप्रसूता गौः
“समांसमौना सा चैव प्रतिवर्षं प्रसूयते इत्यमरः” समां समां
विजायते इति खः पक्षे मांसानि मत्स्याश्च तैः सह वर्त्तमाना
रसवतौ पाकस्थानं, “रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसे इत्यमरः” ।
इति गौः ।

पद्मायुक्तकरः शृणुडादण्डः तेन सुखितः पद्मैः विन्दुजालकैः
“पद्मं स्याद्विन्दुजालकमिति हलायुधः” आसमन्तात् युक्तस्यासौ
करश्च तेन पक्षे पद्मायाः करः पाणिस्तेन सुखितः हरिः सूर्यः
तथा पद्माकरः पद्मस्य काननं तत्र सुखित इति वा ।

दानवारिणा दानोदकेन सह वर्त्तमानः पक्षे दानवाः दैत्या
स्तेषाम् “अरिरिन्द्रः तेन सह वर्त्तमानः । इति गजः ।

परमा श्रेष्ठा उदके रुचिर्यस्य पक्षे परमा मोदके लङ्गुके
रुचिर्यस्य सः । इति वराहः ।

बज्रभिर्लक्षैः पक्षो व्यवहारो यस्य पक्षे बज्रं क्षपणं क्षपणस्य
बौद्धाचार्यभेदस्य मतं यच्च, जिनप्रधो बौद्धशास्त्रम् । इति वणिक् ।

कक्षाः ये हावाः स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः “हेसा
लोखेत्यमीहावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा इत्यमरः” तच्च

बहुलोहम् ॥ कपाटम् ॥ निशीथ इव प्रबलतमा-
वाहिनी । भूमण्डल इव गिरिशतश्रियं विभ्राणः ॥
रावणः ॥ विष्णुरिव सदारमानवप्रौतिरुत ॥ प्राष्टकालः ॥
महाकवि श्लोक इव सरसोपचितपादः ॥ गिरिः ॥

स्थितिर्यस्य पक्षे कलहे परस्परविरोधे स्थितिर्यस्य सः । इति
कामिनौजनः ।

सत् अनुमानं प्रमाणं यस्य पक्षे दनुर्दैत्यमाता तस्याः
मानससहितः । इति तार्किकः ।

निर्यापारो निश्चेष्टोऽलस इति यावत् बज्रलः क्षणः [उत्सवः]
यस्य सः “निर्यापारस्थितौ काशविशेषोत्सवयोः क्षणः इत्यमरः”
पक्षे बज्रनि क्षणानि आवर्त्तकादीनि शुभचिह्नानि यस्य सः ।
इति वाजी ।

बज्र लोहं यस्य सः पक्षे बज्रल ऊहो यस्य सः । इति कपाटम् ।

प्रबलतमा अतिप्रबला पक्षे प्रबलं तमोऽन्धकारो यचेति
“अलसमस्येति” दीर्घः ।

गिरिशात् महादेवात् इति गिरिशतः श्रियं विभ्राणः
“गिरिशो गिरौशो मृड इत्यमरः” पक्षे गिरौषां पर्वताणां
श्रतानि तेषां शीखां विभ्राणः । इति रावणः ।

दारैः सह वर्त्तमानाः सदाराः स्ने मानवाः मर्त्यास्तेषां प्रौति-
रुत पक्षे सदा सर्वदा रमायाः सत्पत्न्याः नवप्रौतिरुत । इति
प्राष्टकालः ।

वर्षोपल इव सत्वरश्रयान्वितः ॥ परिव्राट् ॥ इति
खण्डश्लेषाः ॥

अथ शब्दैरपूर्वाद्यैः पूर्वभागप्रयोजितैः ।

श्लेषाय शब्दमध्येषु निक्षिपेदक्षरं यथा ॥ १ ॥

अपूर्वस्वरचेष्टः^१ । आचितखेटकशोभी । उद्योति-
परागशोभः^२ । अञ्चितगजयुतः । खचितद्योतयुतः ।

रमायां पृथ्वा उपचितः वृद्धिं गतः यः पादः प्रत्यन्तपर्वतस्तेन
सहितः पक्षे रसः गृङ्गारादिः पादस्वरणः श्लोकानाम् ।
इति गिरिः ।

सत्वरं शीघ्रं यः क्षयस्तेन अन्वितः पक्षे सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य
रक्षया अन्वितः । इति परिव्राट् । पादानां भङ्गेन ये श्लेषास्ते
खण्डश्लेषाः ।

(१) श्लेषान्तरमाह अपूर्व्यादि अपूर्वाद्यैरपूर्वशब्दादिभि-
रादिशब्दादाचितद्योतिताञ्चितखचितादौर्णां ग्रहणम् । अकारः
पूर्वा यस्य सः ।

अपूर्वा स्वरसा चेष्टा यस्येति पक्षे अस्वरसा असुन्दरा चेष्टा
यस्येति । आ समन्तात् चितो यः खेटकः खेट एव खेटकं चर्च
“खेटः कक्षे ग्रामभेदे चर्चस्य स्रवति चिषु इति मेदिनी” तस्य
शोभा यस्यास्तीति पक्षे आखेटकं मृगया तज्जोभा यस्यास्तीति ।

१ अपूर्वस्वरचेष्टा (A) .

२ उद्योतिपरागमुक्तः (S) .

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1462.

सटीक-कविकल्पलता ।

KAVI-KALPA-LATĀ

A WORK ON RHETORIC BY DEVEŚVARA
TOGETHER WITH HIS OWN COMMENTARY.

EDITED BY *Rani Kahan*
PANDIT SARAT CANDRA ĀSTRĪ.

FASC. II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1923

NOTICE.

BIBLIOTHECA INDICA

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

THE Bibliotheca Indica is a collection of works belonging to or treating of Oriental literatures and contains original text-editions, as well as translations into English and also bibliographies and studies.

The publication was started in 1849, and consists of an Old and a New Series. The New Series was begun in 1869 and is still running.

As a rule the issues in the series consist of fascicles of 96 or 100 pages print, though occasionally numbers are issued of double, triple or larger bulk, and in a few cases even entire works have been published under a single issue number. Several different works are always simultaneously in progress. Each issue bears a consecutive issue number. The Old Series consists of 265 issues; in the New Series, till November, 1923 inclusive, 1459 issues have been published. These 1724 issues represent 237 different works; these works again represent the following literatures —

Sanskrit, Prakrit,
Rājasthani, Kashmīrī, Hindi,
Tibetan,
Arabic, Persian

Several works published are partly or wholly sold out, others are still incomplete and in progress. A few works though incomplete, have been discontinued.

Various price lists and notices concerning the Bibliotheca Indica are available and may be had on application. Other lists are in preparation. Revised lists are published from time to time.

The standard sizes of the Bibliotheca Indica are three —

Demy (or small) octavo.
Royal (or large) octavo
Quarto.

The prices of the Bibliotheca Indica as revised in 1923 are based (with some exceptions) on the following scale per unit of 96 or 100 pages in a fascicle as the case may be. —

घनवर्द्धिस्मरः । छविराजितगलः । दामोदितनवश्रीः ।
 धरोचितवलः । न व्याप्तश्चचनाथः^१ । परोचितवन-
 शोभी । प्रमोदितकटस्थितिः^२ । बलोचितहलश्रीः^३ ।
 वामोदितमनस्थितिः^४ । विक्रान्तभवोपेतः । विभूषित-
 पदान्वितः ।^५ वियुक्तजनप्रियः ।^६ व्याप्तपक्षहारौ ।
 भरोचितरतश्रीः । रचितमणौभासुरः । सततरस-
 स्थितिः । स्थावोदितवरश्रीः । क्षमोदितपणस्थितिः ।
 संसक्तगरस्थितिः^७ । संप्राप्तसारभूषणः । संभूषितशय-
 युतः । संभावितमदोदयः ।

परागः कौमुदरेणः । पक्ष उपरागः । अद्भुतः । खद्योतः ।
 घस्मरः । कृगलः । दानवः । धवलः । नक्षत्रनाथः । पवनः ।
 प्रकटः । वहलः । वामनः । विभवः । विपदः । विजनाः ।
 विपक्षः । भरतः । रमणी । सरसः । स्थावरः । उपणः ।
 मङ्गरः । संसारः । मशयः । मस्रदः । इत्यादयोऽप्यपरेऽप्युहनीयाः
 शतशः ।

१ 'न द्योतिच्छचनाथः' B. २ 'परोचितहलश्रीः' B. D.

३ 'तवनस्थितिः' D.

४ 'वियुक्तजनप्रियः' B. 'विमुक्तजनप्रियः' D.

५ 'विपक्षहारौ' B. ६ 'भारोचितरतश्रीः' B. D.

७ 'D. प्रसक्तं नास्ति.

कलोपयुक्तकपोतः' । प्रस्वलितप्रवालोपेतः । प्रभ्रष्ट-
प्रमदोदयः^१ । विमुक्तविह्वलस्थितिः । 'मालोपयुक्तमानव-
घनः । 'मारहितमाधवोत्समि[त]ः । नरहितनगरा-
लङ्कारः । सुरहितसुधर्माश्रयः ।

'रचितश्लेषसंश्लेषैर्वर्ण्य(र्ण !)वर्ण्यादिनामभिः ।

उपमानकृतोत्सासैः साधयेत्सर्ववर्णनम् ॥ १ ॥

इदानीं प्रवृत्तिरदूरीकरणेन श्लेषान्तरमाह । कलोप-
युक्तिः । ककारस्य लोपेन युक्तो यः 'कपोत' इति पदं तेन
'पोत' इति पदमायातं भवति । एवं बालः । मदः । रहः ।
नवघनः । धनः । गरः । धर्माश्रयः ।

(१) रचितश्लेषेण संश्लेषो योगो येषां तैः तथा । वर्णां
गौरादयो गुणाः । वर्ण्या वर्णनीयाः पदार्थाः । वर्णिनो वा
बलाकाकपोतरामभादयः शुक्रधूमरादिवर्णाश्रयाः । आदिशब्दात्
स्वर्गव्योमादयः । एतेषां नामभिः संज्ञाशब्दैः गौरमितपौत-
कपोतबलाकादिशब्दैरित्यर्थः ॥

१ 'कपोतवान्' B., 'कपोलः' C., 'कलोपयुक्तकपोतवान्' D.

२ 'अभ्रष्टाप्रमादयः' B., 'प्रभ्रष्ट' C.

३ 'मालोपयुक्तस्थितिः । मनिवृधनः' D.

४ 'मारहितमाधवोत्समितः' B. ४).

५ 'जनित' B., 'जनितश्लेषसंश्लेषैर्वर्णवर्ण्यादिनामकैः ।' D.

अहो गौरवसल्लक्ष्मीर्यामिनौकामिनौपतिः ।

'सुपर्वपर्वतौपम्यभङ्गीमङ्गीकरोत्यसौ ॥ २ ॥

गौरौभूतकलाशाली परशुभ्रामितोदयः ।

सुपीवरसितोत्सासः स्पष्टां श्वेतश्रियं वहन् ॥ ३ ॥

(०) गौरौ वमन्ती लक्ष्मीर्यस्येति । पक्षे गौरवेण गुरुतया मतो लक्ष्मीर्यस्येति । 'गौरः पीतभितयोः ।' यामिन्येव कामिनी तस्याः पतिश्चन्द्रः । सुपर्वपर्वतो मेरुस्तस्योपमाभङ्गी माङ्ग-श्वरीतिः ॥

(२) गौरौभूता शुक्रौभूता या कला तथा शाली श्रेष्ठः । पक्षे गौरौ दुर्गा, भूतः प्रेतः, कला चन्द्रकला, एतः शाली श्रेष्ठः । इह शिवचन्द्रयोरध्याहारेणोपमेयभेदः । एव मर्व्वच यथायथ मध्याह्न्यर्थम् । परः शुभ्रः भ्रामितः स्थितः उदयो यस्य । पक्षे परशुना कुठारेण भ्रामितः गोभितः उदयो यस्येति । गोभनः पौवरो महान् मितः शुक्रः उज्जामो दीप्तिरस्येति । पक्षे सुपीव्रा महता रमितेन शब्देन उज्जामो यस्य । 'पौव्री तु पौव-पौवरौ ।' स्पष्टांशुना किरणेन 'इता प्राप्ता या औत्सां वहन् । पक्षे स्पष्टम् ॥

१ 'सुप्रण' A. B.

* 'इता' इत्यत्र 'एता' इति चेत्यमोचीनम् । मूलानुसङ्गित्वान्

कलोपयुक्तकपोतः' । प्रस्वलितप्रवालोपेतः । प्रभृष्ट-
प्रमदोदयः^१ । विमुक्तविरहस्थितिः । 'मालोपयुक्तमानव-
घनः । 'मारहितमाधवोत्समि[त]ः । नरहितनगरा-
लङ्कारः । सुरहितसुधर्माश्रयः ।

'रचितश्लेषसंश्लेषैर्वर्ण्य(र्ण !)वर्ण्यादिनामभिः ।

उपमानकृतोत्सासैः साधयेत्सर्ववर्णनम् ॥ १ ॥

इदानीं प्रवर्तितदूरीकरणेन श्लेषान्तरमाह । कलोप-
युक्तिः । ककारस्य लोपेन युक्तो यः 'कपोत' इति पदं तेन
'पोत' इति पदमायातं भवति । एवं बालः । मदः । रहः ।
नवघनः । घनः । गरः । धर्माश्रयः ।

(१) रचितश्लेषेण संश्लेषो योगो येषां तैः तथा । वर्णा
गौरादयो गुणाः । वर्ण्या वर्णनीयाः पदार्थाः । वर्णिनो वा
बलाकाकपोतरामभादयः शुकधूमरादिवर्णाश्रयाः । आदिशब्दान्
स्वर्गव्योमादयः । एतेषां नामभिः संज्ञाशब्दैः गौरमितपीत-
कपोतबलाकादिशब्दैरित्यर्थः ॥

१ 'कपोतवान्' B., 'कपोलः' (C., 'कलोपयुक्तकपोतवान्' D.).

२ 'अभ्रष्टाप्रमादयः' B., 'प्रभृष्ट' C.

३ 'मालोपयुक्तस्थितिः । मानवघनः' D.

४ 'मारहितमाधवोत्समितः' B D.

५ 'जनित' B., 'जनितश्लेषसंश्लेषैर्वर्णवर्ण्यादिनामभिः' D.

अहो गौरवसल्लक्ष्मीर्यामिनौकामिनौपतिः ।

'सुपर्वपर्वतौपम्यभङ्गीमङ्गीकरोत्यसौ ॥ २ ॥

गौरौभूतकलाशाली परशुभ्रासितोदयः ।

सुपौवरसितोस्त्रासः स्पष्टां श्वेतश्रियं वहन् ॥ ३ ॥

(२) गौरौ वमन्तौ लक्ष्मीर्यस्येति । पक्षे गौरवेण गरुतया मती लक्ष्मीरस्येति । 'गौरः पीतमितयोः ।' यामिन्येव कामिनौ तस्याः पतिश्चन्द्रः । सुपर्वपर्वतो मेरुस्तस्योपमाभङ्गी मादृश्यतीति ॥

(३) गौरौभूता शुक्लौभूता या कला तथा शाली श्रेष्ठः । पक्षे गौरौ दुर्गा, भूतः प्रेतः, कला चन्द्रकला, एतः शाली श्रेष्ठः । इह शिवचन्द्रयोरध्याहारोपमेयभेदः । एव सर्वत्र यथायथ मध्याहार्यम् । परः शुभ्रः भ्रामितः स्थितः उदयो यस्य । पक्षे परशुना कुठारेण भ्रामितः गोभितः उदयो यस्येति । गोभनः पौवरो महान् मितः शुक्रः उज्जामो दौघ्निरस्येति । पक्षे सुपौवरा महता रमितेन शब्देन उज्जामो यस्य । 'पौवरो तु पौव-पौवरौ ।' स्पष्टांशुना किरणेन 'इता प्राप्ता या श्रीलां वहन् । पक्षे स्पष्टम् ॥

१ 'सुप्रण' A. B.

इता 'इत्यत्र 'इता' इति चेत्यमोचनम् । मूलानुसार्गित्वान

सदाबलाकासितश्रीर्गिरौशाचलसञ्चविः ।

स्फुरच्चन्द्रकसल्लक्ष्मीर्घनसारद्युतिं वहन् ॥ ४ ॥

सदा नवसुधाशोभौ बिभ्राणो राजतश्रियम् ।

जातरूपचयच्छायो मधुपीतप्रभान्वितः ॥ ५ ॥

(४) बलाकेव बकपङ्क्तिरिव सिता श्रीरस्य । पक्षे अबलया
स्त्रिया कामिता प्रकाशिता श्रीरस्येति । 'कास दीप्तौ'
इत्यस्मात् ण्यन्तात् ऋप्रत्यये रूपम् । गिरिशवत् अचला सञ्च-
विर्यस्य । पक्षे गिरिशाचलः कैलासः । स्फुरन्ती चन्द्रवत्
कमलौ लक्ष्मीरस्येति । पक्षे स्फुरच्चन्द्रकेण मयूरपक्ष्येण सती
लक्ष्मीरस्येति । घनवत्सारः श्रेष्ठः, कर्पूरस्य ॥

(५) सदा नवसुधावत् शोभौ । पक्षे सदानद्यासौ वसुधा-
शोभौ चेति । राजतश्रीः रजतसम्बन्धिनी या श्रीलताम् । पक्षे
राजतो नृपात् । पूर्व्ववत्समाधानम् । जातसुङ्गतं यद्रूपं तच्चयेन
च्छाया यस्य । पक्षे जातरूपं सुवर्णम् । मधुवत्पीतप्रभा । पक्षे
मधुपी भ्रमरी तथा इता प्राप्ता प्रभा ॥

१ 'सदाऽबलाकामितश्री' B.

२ 'श्रियं' B.

३ 'मधुपीतभ्रमान्वितः' B.

कर्णिकारचितच्छायः परागश्रीविराजितः ।

'अधिकार(रु!)ण्यसंशोभौ नवेन महसा वृतः ॥ ६ ॥

बहुलोहितसंपत्तिः प्रवालद्युतिपेशलः ।

अधिकद्रुश्रियं^१ बिभ्रत्कडारचितवैभवः ॥ ७ ॥

(६) कर्णिकारं लकुचकुसुमं तदत् रचिता प्राप्ता च्छाया येन ।
पक्षे कर्णिका कर्णभूषणं तेन रचितच्छायः । परागः कौसुमरेणुः
तदत् श्रीः । पक्षे परा श्रेष्ठा अगस्त्य वृक्षस्य पर्वतस्य वा श्रीः ।
अधिकं आरुण्यं लौहित्यम् । पक्षे अधि अधिकं कारुण्यं
करुणता कृपा च । नवो महेनः सूर्यः तन्महसा वृतः पुष्टः ।
पक्षे नवेन नूतनेन प्रशस्येन वा महसा तेजसा वृतः ॥

(७) बहुलौ लोहिता संपत्तिः श्रीर्यस्येति । पक्षे बहुला
लुहिता संपत्तिरस्येति । प्रवालौ विद्रुमः, प्रकृष्टवालस्य । अधि
अधिका कद्रुः पिङ्गला श्रीः ताम् । पक्षे अधिकां द्रूणां वृक्षाणां
श्रियम् । अधि अधिकां कद्रोर्देत्यमातुर्वा^२ श्रियम् । कडारं
पिङ्गं रचितं व्याप्तं वैभवमस्येति । पक्षे कलया रचितं वैभव
येन । डल्योरैक्यस्मरणात् ॥

१ 'अधिकारुण्यसंशोभौ' B., 'अधिकारुण्यम्' D.

२ 'महमावृतः' B., 'महम्मा वृतः' D.

३ 'कत्रास्वयं बिभ्रत्कलार्' (?) D.

* 'नागमातुर्वा' इति चेतसमीचीनम् । कद्रुश्च नागमादित्वात् ।

नवधूसरसाटोपः सदा 'सवलसद्गुचिः ।

विभात्यधिकपोतश्री रासभासितवैभवः ॥ ८ ॥

असितत्त्वमनोहारी बहुश्यामलतान्वितः ।

'स्वभावनौलसलक्ष्मीः सदारामोदितद्युतिः ॥ ९ ॥

(८) नवेन प्रशंस्येन धूमरेण धूमरगुणेन साटोपः तप्तः । पक्षे न वधूष मरमः आटोपोऽस्येति । सदा सर्व्वदा शबलः मितामितमिश्रो गुणः तेन मती प्रशस्ता रुचिरस्येति । पक्षे सत् प्रशस्तं आमवं मधु, सदा सर्व्वदा सवो यज्ञो वा, तेन लसद्गुचिः । अधि अधिकं कपोतवत् श्रौर्य्यस्य । पक्षे पोतेन शावेन श्रौर्य्यस्य । रामभो गर्दभस्तद्वत् अमितं ईषत् मितं वा वैभवं शोभा अस्येति । पक्षे रासेन नृत्यभेदेन भासित वैभवमस्येति ।

(९) अमितत्वं अगुक्तत्वम् । पक्षे अमिः खङ्गः तस्य तत्त्वं तद्विषयकं शिलासौष्ठवम् । श्यामलता कान्तिमा, लताभेदश्च । स्वभावेन नौला मल्लक्ष्मीरस्येति । पक्षे स्वभा स्वकीया शोभा तथा अवन्यां पृथिव्यां च्छद्मवने वा मल्लक्ष्मीरस्येति । स्वभावेन लौनैर्नौडे कुलाये मल्लक्ष्मीरस्येति वा । उल्लयोरेकत्र स्यतिः* । सदा सर्व्वदा रामवददिता द्युतिरस्येति । पक्षे सदा रामया अस्मत्प्रेमया वा उदिता द्युतिः । सदारस्यासौ आमोदितद्युतिरिति ॥

१ 'सदास(श)बलसद्गुचिः' B., 'सरलसद्गुचिः' D.

२ 'प्रभाव' B., 'स्वभाव' D.

* 'एकत्वस्यतिः' इति चेत्समीचीनम् ।

केशवामोदितच्छायो नदीनश्रीमनोहरः ।

अन्धकारातिरोचिष्णुर्विभ्रत्कुवलयस्थितिम्^१ ॥ १० ॥

‘स्वर्जनस्थितिरोचिष्णुः स्वर्गलाभचितस्थितिः’^२ ।

‘सदादिविहितोत्सासः सुरावासनयान्वितः’^३ ॥ ११ ॥

स्वर्गः ।

(१०) केशवत् वामा शोभना उदिता काया अस्येति । पक्षे केशवा नाम उदिता काया अस्येति । नदीनः समुद्रः तदत् श्रीमनोहरः । पक्षे न दीनश्रिया दरिद्रवत् शोभया अश्वितः । अन्धकारवत् अतिरोचिष्णुः शोभनः । पक्षे अन्धकारातिः शिवः । कुवलयं नीलोत्पलम्, पृथ्वीवलयं च । कुत्सितं वलयं कङ्कणं वा ॥

(११) ‘वर्णवर्णादिनामभिः’ इत्यत्र आदिशब्दगृहीतस्योदाहरणम् । स्वर्जनो देवजनः, शोभनमर्जनं च । स्वर्गरूपो यो लाभलात्करा स्थितिरस्येति । पक्षे शोभनं अर्गलं दण्डः तस्य आभः सदृशः करो वाङ्मनः तेन स्थितिरस्येति । सदृ दिवि स्वर्गे हितो धृत उल्लामो येन स तथा । पक्षे मतां आदौ विहितः उल्लामो येन । मल्लोकादीनां वा । सुराणां आवासे स्वर्गे नयान्वितः । सुराया मद्यस्य वासनया अश्वितः ॥

१ ‘स्थितं’ A.

२ ‘अर्जुन’ D.

३ ‘स्वर्गलाभकरस्थितिः’ (?) B., ‘स्वर्गलाभकरस्थितिः’ D.

४ ‘सदादिविहितोत्सासः’ D.

सव्योमासङ्गविद्योती सन्नभोगमनस्थितिः ।

‘अभ्रान्तद्युतिरोचिष्णुसदाकाशचितस्थितिः’ ॥ १२ ॥

व्योम^१ ।

स्वयम्भूस्थितिविभ्राजी सम्यन्त्रवसुधास्थितिः ।

‘स्फुरद्हराङ्गसंशोभी’ सुश्रमासमलङ्कृतः ॥ १३ ॥

भूमिः ।

(१२) स इति पृथक् पदम् । व्योमासङ्गेन विद्योती । पक्षे मध्ये वामे उमायाः पार्वत्याः सङ्गेन विद्योती । सत् प्रशस्तं यन्नभमि गमनं तच्च स्थितिरस्येति । पक्षे सन्ना नष्टा भोगे मनसः स्थितिरस्येति । ‘खर्पावशरि’ इति विसर्गलोपः । अभ्रान्तः आकाशान्तः, न भ्रान्तश्च । सदा सर्व्वदा काशं काश-कुसुम्, सद् गगनं च ॥

(१३) स्वयं आत्मना भुवि स्थित्या विभ्राजी । पक्षे स्वयम्भूः ब्रह्मा शिवो वा । (च) सम्यन्त्रा वसुधा च । स्फुरन्त्याः धरायाः अङ्गं क्रोडः । पक्षे हरस्य शिवस्याङ्गम् । सुशोभना चमा पृथ्वी, चान्तिश्च ॥

१ ‘व्यभ्रान्तस्थितिरोचिष्णुः’ B. D.

२ ‘सदाकाशलतस्थितिः’ B. D. ३ B. पुस्तके नास्ति.

४ ‘स्फुरद्हराङ्गसंशोभी’ B., ‘स्फुरद्हराङ्गसंशोभी’ D.

५ ‘सल्लमा’ B.

* ‘सम्यदा नवा सुधावत् स्थितिरस्येति । सम्यन्त्रा वसुधा च ।’ इति स्यात् ।

सदाबलिसमुल्लासी सज्जपातालवैभवः ।

अहीनभोगविभाजी भूदारस्थितिसुन्दरः^१ ॥ १४ ॥

पातालम् ।

सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्तारचितवैभवः ।

अधिकासारसारश्रीविधुनीतश्रियं वहन् ॥ १५ ॥

वनादि ।

(१४) सदा बलिर्यचेति सदाबलि पातालम् । पक्षे सती आवलिः समूहः । सदा सर्व्वदा बलिः पूजोपकरणं, चिबलिश्च । सज्जं उत्तमं पाताले वैभवं अयेति । पक्षे सती प्रशस्ता जपा ओङ्गश्च (पा)तालं च, तयोर्वैभवं यचेति । अहिः मर्ष्यः तस्य हनः प्रभुः वासुकिः तस्य भोगो यचेति अहीनभोगं पातालम् । पक्षे अहीनो महान् भोगः सुखं यच । भूदारो वराहः तस्य स्थितिर्यचेति भूदारस्थितिः पातालम् । पक्षे भुवि या उदारा स्थितिः ॥

(१५) श्रीरचितं यत्काननं, सश्रीकं आननं सुखं च । कान्तारो वर्तुर्दुर्गमम् । तच्च चितं व्याघ्रम् । कान्तया रचितं च । अधिकासारं कासारे अधि । आसारो धारासम्पातश्च । विशिष्टा धुनी नदी तथा इतां श्रियम् । पक्षे विधुना चन्द्रेण विष्णुना वा नीतां श्रियम् ॥

स्वर्णस्थितिमनोहारौ 'सदानौरोचितस्थितिः ।

सज्जलक्षणविद्योतौ सदम्भस्थितिपेशलः ॥ १६ ॥

जलाधारः ।

सम्पन्नवे श्मनि स्थायौ सदनस्थितिभासुरः ।

'सद्गनः स्थितिमुद्दिश्रत्सुशोभिनिलयस्थितिः' ॥ १७ ॥

गृहाधारः ।

(१६) सुशोभनं अर्णः तोयम्, स्वर्णं सुवर्णं च । पूर्व्ववद्वि-
मर्गलोपः । सदा सर्व्वदा नौरं जलम् । स इति पृथक् पदम् ।
दानौ दाता । दगा भूः वाक् और्वा तदुचितस्थितिः । सत्
प्रशस्तं जलं तत्र क्षणं व्याप्य विद्योतौ । क्षणेन उत्सवेन वा । पक्षे
सज्जं उत्तमं लक्षणं चिह्नम् । सत् प्रशस्तं अम्भः, दम्भसहितश्च ॥

(१७) सम्पदा नवे अश्मनि पाषाणे । पक्षे स्पष्टम् । सत्
प्रशस्तं अनः शकटं तस्य स्थितिः । पूर्व्ववद्विमर्गलोपः । सत् मनः,
गृहस्य स्थितिं च । 'यरोऽनुनामिके' इति वा ग्रहणादनुनामि-
काभावः । सुशोभौ निलयो गृहं तत्र । पक्षे सुशोभिनि शोभमाने
क्षये विनाशे ध्याने वा स्थितिः ॥

१ 'सवानौरोचितस्थितिः' B.

२ 'सद्गतः' B., 'सद्गनस्थि' D.

३ 'मलये स्थितः' B.

अहो वामनताटोपः सदाखर्वतमस्थितिः ।

‘अधिकं प्रांशुसंशोभौ सर्वदावालसद्युतिः’ ॥ १८ ॥

आकारः ।

‘अचलस्थितिर्विद्योतौ सदास्थिरचितस्थितिः’ ।

सत्त्वरोचितलक्ष्मीको मनोज्ञतरलक्षणः ॥ १९ ॥

स्थिरादिः ।

(१८) वामनता खर्वता तथा आटोपोऽस्येति । पक्षे वामः शोभनः प्रतिकूलो वा, तत्र तेन वा नतो नम्र आटोपो यस्येति । खर्वतमो ऽतिवामनः । पक्षे सदा अखर्वतममि स्थितिरस्येति । पूर्ववद्विसर्गलोपः । प्रांशुः दीर्घः । पक्षे अधि अधिकं कम्पः कम्पनशीलः अंशुः करः । बालः अन्याकारः । पक्षे मर्वस्मिन् दावे वने अलसद्युतिः निस्तेष्टद्युतिः ॥

(१९) अचलो गिरिः, ‘अचलं चरत् (?)’ । सदा स्थिरा स्थावरी चिता, व्याप्ता द्युतिरस्येति । पक्षे सदा अस्था कौकसेन रचितद्युतिः । मत्त्वेन रोचिता, सत्त्वा उचिता च लक्ष्मीर्यस्य । मनोज्ञतरं अतिशोभनं लक्षणं यस्य । पक्षे मनोज्ञः तरलः क्षणः उत्सवो यस्य ॥

१ ‘अधिकप्रांशु’ B.

२ ‘सर्वदावालमस्थितिः’ B.

३ ‘अचलास्थिति’ D.*

४ ‘चितद्युतिः’ B. D.

* ‘चलं चरम्’ इति स्यात् ।

उपकण्ठस्थितिं विभ्रत्सनील(ङ् !)स्थितिपेशलः' ।

१ अभ्यर्णस्थितिविभ्राजौ गङ्गाम्बुनिकटस्थितिः ॥२०॥

समीपम् ।

परमस्नाघौ विशदच्छायः

२ स्वचलच्छायो विशद(हृद्य !)प्रतिभः ।

(२०) उपकण्ठः समीपं, कण्ठसान्निध्यं च । मनौङ्गः समीपं तत्र स्थित्या पेशलः शोभनः । पक्षे स इति पृथक् पदम् । नौङ्गस्थितिः शोभा । नौङ्गे कुलाये स्थितिरिति वा । अभ्यर्णो निकटः तत्र स्थितिः । अभ्यर्णः अर्णसि तोये स्थितिः । गङ्गाया अम्बुनि जले कटस्य गण्डस्य स्थितिरस्य । पक्षे स्पष्टम् ॥

(२१) पक्षे श्लेषान्तरमाह । परमस्नाघावान् । पक्षे परं अस्नाघौ । अच्छायः कायायाः अभावो यस्य । विशदा निर्मला काया यस्य च । अत्यर्थं अचला काया यस्य । पक्षे स्वकीया चला काया यस्य । इति चित्ते अप्रतिभः । इद्या प्रतिभा यस्य इति च । अपि नङ्गं आच्छन्नं अङ्गं यस्येति । पक्षे न पि नङ्गं अङ्गं यस्येति ।

१ 'मनौङ्गस्थितिपेशलः' B. D.   २ 'अभ्यर्ण' D.

३ 'स्वचलच्छायो(?)हृद्यप्रतिभः' B., 'स्वचलच्छायो हृद्यप्रतिभः' D.

अपिनद्याङ्गः कान्तोऽङ्गेन

प्रखरोऽत्यन्तं क्षितिमापन्नः ॥ २ ॥

उक्तवैपरीत्यम् ।

इति^१ तृतीयं कुसुमं श्लेषस्तवके प्रकीर्णकाख्यम् ॥ ३ ॥

‘वष्टि भागुरिरक्तोपमवाप्योदपसर्गयोः ।’

इति वचनात् अपि शब्दस्याऽकारलोपः । पक्षे अङ्गे शरीरे
कान्तिः । पक्षे प्रकष्टः खरो गर्हभ इव । क्षितिं पृथ्वीं आपन्नः ।
पक्षे क्षिति माऽऽपन्नः न प्राप्तः । माङ् निषेधे ॥

उक्तार्थस्य वैपरीत्यं विपर्ययः ।

इति श्री द्वितीयस्तवके तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥ •

१ ‘इति द्वितीये श्लेषस्तवके संकीर्णं नाम तृतीयं कुसुमम् ॥’ B. D.

एकमात्मेन्द्रहस्यश्वगजास्यरदशुकदृक् ।

द्वयं पद्मनदीकूलासिधारारामनन्दनाः ॥ १ ॥

त्रयं कालाग्निभुवनगङ्गामार्गेशदृग्गुणाः ।

ग्रीवारेखा कालिदासकाव्यं शूलशिखाबलिः ॥ २ ॥

सन्ध्याः पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराङ्गयः^१ ।

(१) एकं एकार्थसूचकम् । आत्मा ब्रह्म । इन्द्रः ।
हस्यश्चो ऐरावणोच्चैःश्रवसौ । गजास्यो गणेशस्तस्य रदो दन्तः ।
शुकस्य उग्रनभो दृक् चक्षुः ।

द्वयं द्वयार्थसूचकम् । पद्मौ मासपूर्वापरद्वौ । असेः
खड्गस्य धारे द्वे पार्श्वे । रामनन्दनौ कुशलवाक्यौ ।

(२) त्रयं त्रयार्थसूचकम् । कालाः भूतभविष्यदन्तर्मानरूपाः ।
अग्नयो दक्षिणार्हगार्हपत्याहवनीयाः । भुवनानि स्वर्गमर्त्य-
पातालानि । गङ्गामार्गाः भुवनत्रयगतिभेदात् त्रयः । ईशस्य शिवस्य
दृशो नेत्राणि । गुणाः मत्वरजस्तमांसि । कालिदासकाव्यं मेघदूत-
रघुकुमारवाक्यम् । शूलशिखाः त्रिशूलस्याघाणि । बलिः
चिबलिः ।

(३) सन्ध्याः प्राङ्मध्याह्नसायाह्नरूपाः । पुराणि मयर-
चितानि दैत्यपुराणि । पुष्कराणि मितासितलोहितानि,
तीर्थानि वा । रामा रामभार्गवयादवाः । विष्णुज्वराङ्गयः
त्रयः । तथा च—

चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः^१ ॥ ३ ॥

स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ।

पञ्चपाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रताग्रयः ॥ ४ ॥

महापापमहाभूतमहाकाव्यमहामखाः ।

‘ज्वरस्तिपादस्तिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।’

चत्वारि चतुष्टयसूचकानि । एवं सर्व्वत्र । वेदाः ऋक्षामाथर्व्वय-
जूंषि । ब्रह्मास्यानि ब्रह्मणो मुखानि । वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्राः । अग्रयः पूर्व्वोपरोत्तरदक्षिणाः समुद्राः । हरेः कृष्णस्य
बाहवो भुजाः ।

(४) स्वर्दन्तिनः ऐरावणस्य दन्ताः । सेनाङ्गं हस्त्यश्वरथ-
पादातम् । उपायाः सामदानभेददण्डाः । यामाः दिनरात्र्योः
प्रहराः । युगानि मत्तचेतादापरकलयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्या-
दयः । तथा च—

‘ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुस्तुष्टये ।’ इत्यमरः ।

[पञ्च] यधिष्ठिरभौमार्जुननकुलमहदेवाः । रुद्रस्य शिवस्य
आस्यानि मुखानि । इन्द्रियाणि त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरंम-
नानि । स्वर्गस्य द्रवो वृक्षाः स्वर्द्रवः मन्दारपारिजातमन्तान-
कल्पवृक्षहरिचन्दनानि । व्रताग्रयः पञ्च, तापव्रतस्य अग्रय इत्यर्थः ।

(५) महापापानि ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुर्वङ्गनागम-
नानि* । महावाक्यानि । महामखाः त्रैश्वदेवादयः । तथा च—

१ ‘हरिबाहवः (वः)’ B.

* ‘तत्संसर्गो च पञ्चमः’ इति स्मृत्तात् पञ्चमः पूर्णः ।

पुराणलक्षणान्यङ्गानिलवर्गेन्द्रियार्थकाः^१ ॥ ५ ॥

षड्वज्रकोणचिशिरोनेचतर्काङ्गदर्शनम् ।

चक्रवर्तिमहासेनवदनर्तुगुणा^२ रसाः ॥ ६ ॥

‘पाठो होमश्च तीर्थानां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥’ इत्यमरः ।

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

अङ्गानिलाः—

‘प्राणोऽपानः समानस्योदानव्यानौ च वायवः ।’

वर्गाः कुचुटुतुपवः । इन्द्रियार्थाः विषयाः शब्दरूपरसस्पर्श-
गन्धाः ।

(६) [षट्] वज्रस्य अशनेः कोणः । चिशिराः रावणपुत्रः तस्य
नेत्राणि । व्याप्यपञ्च व्यापकप्रपञ्च इति तस्यापि अवयवाः विषय-
परिशोधनव्याप्तिग्राहकादयः षट् । दर्शनानि वैशेषिकन्याय-
मीमांसावेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलाख्यानि । चक्रवर्तिनो वेनमान्धातु-
धुन्वमारपुह्रवाकार्तवीर्याङ्गिनाः । महासेनस्य कार्तिकेयस्य
वदनानि । चतवो वसन्तपीथादयः । रसाः मधुरतिक्तकषाय-
कट्वक्षलवणरूपाः । गुणाः सन्धिविपद्वादयः ।

१ ‘पुराणलक्षणाङ्गानि वर्णवर्गेन्द्रियार्थकाः ।’ D.

२ ‘वदनानि गुणा’ B. D.

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः ।

‘वाराब्धिस्वरराज्याङ्गब्रौह्मवह्निशिखामयः ॥ ७ ॥

अष्टौ योगाङ्गवस्वोऽशमूर्तिदिग्गजसिंहयः ।

ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाद्विकुलाचलाः* ॥ ८ ॥

(७) [सप्त] अतलवितलसुतलरमातलतलातलमहातलपाता-
लानि । भुवनानि भूर्भुवःस्वर्गमहर्जनस्तपस्तत्यरूपाणि । मुनयो
मरीच्यङ्गिरोऽक्षिप्रमुखाः । द्वीपाः जम्बूद्वीपद्वयः । अर्कस्य सूर्यस्य
वाजिनः अश्वः । वाराः रविमोमादयः । अश्वयः लवणेश्वरस-
प्रभृतयः । स्वराः षड्जमध्यमादयः । राज्याङ्गानि ‘स्नातृमात्य
सुहृन् कोषो राद्वर्गबलानि च ।’ ब्रौह्मयो धान्यानि माषादयः ।
वह्निशिखाः ज्वलिनीतापिनोधूमेत्यादयः । अग्नेः सप्त जिह्वाः रूपाः
शिखाः । तथा च अग्नेर्जिह्वाः सप्त—

‘हिरण्या गगना रक्ता लृणान्या सुप्रभा मता ।

वज्ररूपाऽतिरक्ता च जिह्वाः सप्त हविर्भुजः ।’

(८) [अष्ट] योगाङ्गानि यमनिचमादयः । वसवो देवगण-
भेदाः । ईशमूर्त्तयो वह्नि*चन्द्रसूर्याः पञ्चभूतानि यन्वा च ।
दिग्गजाः ऐरावणपुण्डरीकादयः । सिङ्गयः—

१ ‘वारेतिस्वरराज्याङ्गधातुवह्निशिखादयः’ B., ‘वाराब्धिस्वर-
राज्याङ्गब्रौह्मवह्निशिखादयः’ D. . २ ‘दिक्पालाद्विकुलादयः’ B.

* अत्र ‘चन्द्रसूर्यौ’ इति ‘चेत्समीचीनम् । अग्नेः परिगणने
नवत्वापत्तः । अग्नेस्तेजस्यन्तर्भावाद्विबक्तिरपि ।

नवाङ्गद्वारभूखण्डकृत्तरावणमस्तकाः ।

व्याघ्रीस्तनमुधाकुण्डशेवध्वङ्करसग्रहाः^१ ॥ १ ॥

‘अणिमा लघिमा चैव प्रकाम्यं महिमा तथा ।

ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः कामावसायिता ॥

ब्रह्मणो विधातुः श्रुतयः श्रवणानि । व्याकरणानि माहेश्वर-
कपालिसवत्सुकलापप्रभृतयः । दिक्पालाः इन्द्रवज्रिप्रभृतयः ।

‘इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वार्दौर्ना दिशां क्रमात् ।’ इत्यमरः ।

अहयोऽनन्ततलकादयः । कुलाद्रयो वर्षाणां सीमापर्वताः
हिमालयप्रभृतयः ।

(८) [नव] अङ्गस्य शरीरस्य दाराणि मुखनासिकादयश्चोचदय-
नेचदयश्चिग्रगदानि । भूखण्डाः इलावृतकेतुमालभद्राश्चप्रभृतयः ।
कृत्ताः क्षिप्ताः रावणस्य मौलयो मस्तकानि । मूलगोर्षमेकं
विज्ञाय नव मस्तकानि नित्यं क्षित्वा शिवाय नैवेद्यानि कृतानीति
प्रसिद्धिः । अमृतस्य नव कुण्डानि पुराणादौ प्रसिद्धानि ।
शेवधयः । अङ्गानि शरीरावयवाः हस्तपादादयः । अङ्गेति पाठे
एकदित्वादिमङ्गासूचका वक्षा (अङ्गाः) नवैव । यथा—१-२-
३-४-५-६-७-८-९ । पुनर्दशकेन एते एव वर्त्तन्ते । रक्षाः
शृङ्गारादयोऽष्टौ, शान्तस्य नवमो रसः । यथाः सूर्यचन्द्रादयः ॥

दशहस्ताङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः ।

कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुवाजिनः^१ ॥ १० ॥

एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः ।

द्वादशार्का मासराशिसङ्क्रान्तिगुहबाहवः^२ ॥ ११ ॥

सारिकोष्ठकसेनानौनेचभूपतिमण्डलाः^३ ।

त्रयोदश स्यस्ताम्बूलगुणा अथ चतुर्दश ॥ १२ ॥

(१०) [दश] कृष्णावताराः मत्स्यकूर्मवराहादयः । दिग्भि-
दिग्भिदा अष्टौ, ऊर्द्धं चाधश्च द्वे इति दश दिशः । विश्वेदेवाः
नाम गणदेवाः दश । तथा च—‘विश्वेदेवा दश स्मृताः’
अवस्थाः बान्धादयः । इन्द्रोः चन्द्रस्य घोटकाः वाजिनो दश ॥

(११) [एकादश] महादेवाः एकादश रुद्राः । कुरुभूपतेः
दुर्योधनस्य सेनाः अचौहिण्यः ।

[द्वादश] अर्काः द्वादशादित्याः । मासाः पौषादयः ।
सङ्क्रान्तयः महाविषुवादयः । गुहस्य कार्तिकेयस्य बाहवो भुजाः
द्वादश । षण्मुखत्वान्तस्य ।

(१२) सारिकोष्ठकं पाशकण्टहाणि । सेनान्यः कार्तिकेयस्य
नेत्राणि द्वादश । राजचक्रं व्यापतिमण्डलम् ॥

[त्रयोदश] गुवाकगुणाः । तथा च—

‘ताम्बूलं कटु तिक्तमम्लमधुरक्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिदोषापहम् ।

१ ‘विश्वेदेवावस्थेन्दु’ B. २ ‘द्वादशार्कगणिसाल’ B.

३ ‘गुह (ह?) B., ‘स्कन्द’ A.

४ ‘व्यापतिमण्डलः (लाः?) B., ‘व्यापतिमण्डलाः’ D.

'विद्यायममनुस्वाराब्धुवनध्रुवतारकाः ।

तिथयः स्यः पञ्चदश षोडशेन्दुकलाम्बिकाः' ॥ १३ ॥

अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् ।

विंशतौ रावणभुजाङ्गुलयोऽथ शतं यथा ॥ १४ ॥

वक्त्राभरणं विशद्विकरणं कामाग्निसन्दीपनं

ताम्रमूलस्य खलु त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि तदुल्लभम् ॥ '

(१३) [चतुर्दश] विद्याः व्याकरणादयः । यमाः यमाचार्यादयः ।
स्वाराजः इन्द्रवासवादयः । भुवनानि सप्त पातालानि भूरादौनि
च सप्त । ध्रुवमण्डलं व्याप्य परितो या निवसन्ति तारकाः ॥

[पञ्चदश] तिथयः प्रतिपदादयः ।

[षोडश] इन्द्रोः चन्द्रस्य कलाः । अम्बिकाः षोडशमातृकाः ।

(१४) [अष्टादश] द्वीपाः जम्बादयः सप्त, सिंहलादयः
उपस्यैपाः एकादश । व्याकरणादयः चतुर्दश, आयुर्वेदादयः
चतस्रः । पुराणानि ब्राह्ममन्त्रादौनि । स्मृतयो मन्वादयः ।
धान्यानि कलमादयः ॥

[विंशतिः] रावणस्य भुजाः विंशतिः । हस्तपादद्वयस्याङ्गु-
लयो विंशतिः ।

धार्तराज्ञाः शतभिषक्त्तारकाः पुरुषायुषम् ।
 रावणाङ्गुल्यङ्गदलशक्रयज्ञाभियोजनम् ॥ १५ ॥
 सहस्रं जाह्नवीवक्त्रं शेषशौर्षाम्बुजच्छदाः ।
 रविबाणार्जुनकरा वेदशास्त्रेन्द्रदृष्टयः ॥ १६ ॥

तेषां^१ यथासम्भवमुदाहरणम् :—

एकेन भूमिरिव मेरुमहीधरेण
 वक्षःस्थली मधुरिपोरिव कौस्तुभेन ।

(१५) [शतम्] धार्तराज्ञाः दुर्योधनादयः । शतभिषादि-
 नक्षत्राणि । पुरुषाणामायुषि । अङ्गदलानि अङ्गस्य पद्मस्य
 पत्राणि । शक्रयज्ञाः इन्द्रस्याश्वमेधाः । मध्यस्थितलङ्कादिद्वीपा-
 वधेरभ्यः समुद्रस्य शतयोजनप्रमाणविस्तारम् ॥

(१६) [सहस्रम्] जाह्नवीवक्त्रं गङ्गायाः समुद्रप्रवेशं मुखानां
 सहस्रम् । शेषस्य अमन्तनागस्य शौर्षाणि मस्तकानि । अम्बुजस्य
 कमलस्य च्छदाः पत्राणि । रविबाणार्जुनकराः, रवेः कराः
 किरणाः । बाणस्य विलिप्तस्य, अर्जुनस्य कार्त्तवीर्यस्य कराः
 हस्ताः । वेदस्य शास्त्राः कौयुमिकामाध्यन्दिनादयः । इन्द्रस्य
 दृष्टयः चक्षुषि ॥

१ 'वक्त्रं' B. D.

२ 'रविबाणार्जुन' B.

३ 'एतेषां क्रमेण यथा' B., 'एतेषां यथाक्रमेण यथासम्भव-
 मुदाहरणीयम् । यथा' D. ४ 'वक्षस्यङ्गो' B. C.

द्यौरिन्दुनेव दशनेन गणाधिनाथ-
 शुण्डेव देव ! भवतालमकारि धात्री' ॥१७॥
 पौद्यमाना दृढं ताभ्यां
 प्रियदोर्भ्यामिव प्रिया ॥
 'सिष्टिदे च चकम्पे च
 सस्ममोह च सा चमूः ॥ १८ ॥
 कण्ठोऽयमस्या मृदुमध्यतार-
 स्वरचयाधार इति चिरेखः ।
 मुदं ददाति चिजगज्जयाय
 प्रयाणशङ्को मकाध्वजस्य ॥ १९ ॥
 किं गोमराजौयमुनाप्रवृत्तो^१
 बलिचिदण्डौ^२ कलयन्ननङ्गः ।
 कस्यापि रूपेण जितस्तपस्वी
 तमेव जेतुं तनुते^३ तपांसि ॥ २० ॥

(१७) गणाधिनाथो गणेशः तस्य शुण्डा शुण्डादण्डः ।
 शुण्डा शुण्ड इति दैर्घ्यम् ॥

(२०) बलिः त्रिवलिः मेव त्रिदण्डौ दण्डत्रयसमाहारः ।
 दण्डान्त कोपीनवेणुशिखारूपाः । तपस्वी वराकः ॥

१ 'महिता धरित्री' D. २ 'सिखि(ध्वि)दे' B.

३ 'तटेऽस्या' B.. 'विगोमराजौयमुनाप्रवृत्तो' D.

४ 'तपते' D.

वृकोदराद्याः सहसा महाश्रियः

सहोदरास्तं परिवत्रिरे नृपम् ।

द्युहस्तिनो हस्तमिवासुहृङ्गण-

'ष्किदानिदानं रणपारदा रदाः' ॥ २१ ॥

पञ्चत्वं पञ्चेषो-

जगदारम्भाय पञ्चभूतानि^१ ।

पञ्चशराः(रौ!) कुसुमेषो-

'दिवि (गिरि!) भुवि गिरिशस्य जयति

पञ्चमुखी ॥ २२ ॥

(२१) वृकोदराद्याः भौमादयः । नृप युधिष्ठिरम् । द्युह-
स्तिनः ऐरावणस्य हस्तः शुण्डः । असुहृदगणस्य रिपुवृन्दस्य
ष्किदायाः क्रुदस्य निदानं आदिकारणम् । रणं पारं ददतीति
रणपारदाः । रदाः दन्ताः । जितपारदा इति च पाठः ।

(२२) गिरिशस्य शिवस्य पञ्चमुखी जयति । पञ्च मुखानि
समाहृतानि पञ्चमुखी । जयते इत्यर्थात्वाद्वाक्यार्थकत्वम् ।
किम्भूता पञ्चमुखी । पञ्चेषोः कामस्य पञ्चत्वं निधनरूपम् ।
जगतामारम्भाय आरम्भार्थम् । पञ्चभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वा-

१ 'ष्किदां' B.

२ 'रणपारकोविदाः' D.

३ 'महाभूतानि' D. अयं पाठश्चन्द्रोभङ्गत्वाद्पञ्चगौयः ।

४ 'गिरिभुवि' A. B

तवोग्रमूर्त्तः शरभूः प्रतापो

दध्रे षडङ्गस्य षडाननत्वम् ।

यत्कुण्डलानीव विरेजुरुद्धै-

श्चण्डद्युतेर्द्वादिश मण्डलानि ॥ २३ ॥

लोकेषु सप्तसु दधत्यतिगौरवं ये

येषां गृहा उपरि सप्ततुरङ्गमस्य ।

सप्तर्षयो घनपिशङ्गजटा जयन्ति

ते सप्त हेतय इव ज्वलनस्य मूर्त्तौः (र्त्ताः)'

॥ २४ ॥

काशरूपाणि उपादानकारणानि । गिरिभुवि पार्ष्वत्याम् ।

कुसुमेषोः कामस्य । पञ्चशरी पञ्चबाणस्वरूपा । वशीकरणत्वात् ।

सर्वत्र व्यस्तरूपकम् ।

(२३) तत्र उग्रमूर्त्तः उद्भटरूपस्य षडङ्गस्य-

'सर्वजता तप्तिरनादिबोधः

स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अमन्तशक्तिश्च विभोरमूनि

षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य ॥'

अथ च वाद्या(ख्या?)दिषडङ्गवतः । अथ च शिवस्य मूर्त्तः ।

शरभूः शरवणे जातः । षडाननत्वं षण्मस्त्रत्वम् । अथ च षड-

मुखगामित्वम् ॥

गीतं दिगन्तेषु यशोऽष्टमूर्ति-

मूर्तिप्रभं तेऽष्टदिगौशमूर्ते!^१ ।

अष्टाङ्गयोगात्कलिताष्टसिद्धिः

श्रोतुं दधेऽष्टश्रुतितां विधाता ॥ २५ ॥

अन्तर्लसद्दन्तसितद्युतौनि

कृता(जा)नि लङ्काधिपतेः शिरांसि ।

नवापि लक्ष्मौ मणिभासुराणां

दधुर्नवानामपि श्रेवधीनाम्^२ ॥ २६ ॥

निजाश्रुनरैः क्षपिता हि(दि?)षड(द्?)भिः^३

प्रदौपिता मौलिमणौमृजाभिः ।

दशापि ते पादनखाः प्रयान्ति

दिशां दशानामपि दर्पणत्वम्^४ ॥ २७ ॥

इति द्वितीयस्तवके श्रेवमङ्ग्या नाम चतुर्थं कुसुमम् ॥ ४ ॥

(२५) अष्टमूर्तिः शिवः तस्य । मूर्तिप्रभं शरीरस्य-
च्छाद्य(वि?) रश्मि ॥

(२६) कृतानि शिखरानि । श्रेवधीनां रत्नानाम् ।

इति द्वितीये चतुर्थं कुसुमम् ॥ ४ ॥

१ 'तेऽष्टदिगन्तमूर्तेः' B., 'यशोऽष्टमूर्ते' मूर्तिप्रतोतेष्टदिगौशमूर्ते ।' D.

२ 'ने(श्रे)वधीनां' B.

३ 'दिषड(द्?)भिः' D.

४ 'नृनं दिशानामपि दर्पणत्वम्' D.

रूढयौगिकमिश्राख्यास्त्रिधा शब्दाः प्रकीर्तिताः ।

‘व्युत्पत्तिवर्जिता रूढाः शब्दा आखण्डलादयः ॥ १ ॥

योगो गुणेन क्रियया सम्बन्धेन कृतोऽन्वयः ।

गुणः स्यान्नोलपीतादिर्नौलकण्ठादयस्ततः ॥ २ ॥

सङ्ख्या अपि गुणा एव वैशेषिकमते ततः ।

पञ्चेषुषण्मखदशग्रौवैकदशनादयः ॥ ३ ॥

कविरूढिच्युताः शुभ्रवपुःषट्कन्धगादयः ।

क्रियाः कर्गेतिप्रमुखास्ततः शब्दा हरादयः ॥ ४ ॥

‘स्वान्नेतृपतिभुक्पालध्वमत्वर्थकादिभिः ।

सम्बन्धे स्वामिनो नाम कविरूढ्या निगद्यते ॥ ५ ॥

(१) व्युत्पत्तिवर्जिताः इति । यत्तु व्युत्पत्तिः क्रियते
मण्डपादिशब्दानाम् । मण्डं पिबतीति मण्डपः । कुशं खातीति
कुशलः । एतत्तु व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तथा चोक्तम् ।

(४) कविरूढिच्युताः महाकविभिरप्रयुक्ताः इत्यर्थः ।

(५) सम्बन्धयौगिकमाह । स्वान्ने(ने ?)ति । स्वात् धनादेः ।

नेता नायकः ।

१ ‘उत्पत्ति’ B., ‘व्युत्पत्ति’ D.

२ ‘सष्टहरादयः’ B. ‘

३ ‘स्वान्ने(ने ?)तृपतिभुक्पालध्वमत्वर्थकादिभिः’ B., ‘स्वान्ने-
तृपतिभुक्पालध्वनं मत्वर्थकादिभिः’ D.

भूनेता भूपतिर्भूभुग् भूपालो भूधर्वोऽशुमान्^१ ।
कविरुच्यैव न त्वेवं भूमानंशुभुगित्यपि ॥ ६ ॥

जन्यादिधातृकरसू-

क्तकर्तृस्रष्टृसृज्जनकमुख्याः ।

जनकाद्योनिजजनिभू^२-

सम्भवरुहभृतिस्त्वत्याद्याः^३ ॥ ७ ॥

^४तद्यथा—

विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसृष्टः, विश्वकृत्, विश्व-
कर्ता, विश्वस्रष्टा, विश्वसृक्, विश्वजनकः ।

जनकाद्यथा --

आत्मयोनिः^४, आत्मजः, आत्मजनिः^५, आत्मभूः^६,
आत्मसम्भवः, आत्मरुहः, आत्मभृतिः^७ । आदि-
शब्दाद्वात्स्यायनादयः^८ ।

विश्वं सृते विश्वसृः । आत्मनः सकाशात् भवतीति आत्मभूः ।
आत्मनः सकाशात् सृतिः प्रभवः सम्भवो यस्य स आत्मभृतिः ।

१ 'वृधर्नोऽशुमान्' B., 'भृधर्नोऽशुमान्' D.

२ 'जनिस्' B., 'जनिभू' D. ३ 'भृत्यणाद्यास्तु' B.

४ 'जन्याद्यथा' B., 'तद्यथा' D. ५ 'आत्मन्यो (यो) निः' B.

६ 'आत्मजनिः' B. ७ 'आत्मसृः' B.

८ 'आत्मभृतिः । दैत्यः' B., 'आत्मभृतिः' 'आत्मभृतिः' D.

९ 'आदिना वा' D.

धार्यात्पाण्यस्त्रमौल्यङ्गध्वज'भृन्मण्डनसमानाः ।

'धव(र ?)भर्तृमालिमत्वर्थशालिग्रेसरसदृशाश्च ॥ ८ ॥

यथा श्रुली तथा सर्पौ न शशी हरिणी तथा ।

यथेन्दुमौलिर्न तथा गङ्गामौलिस्तु वाचकः ॥ ९ ॥

भोज्यादन्यः पायिलिङ्भुग्नतपानाशनादयः ।

'भोज्यभोजकसम्बन्धाद्यथा स्युरमृतान्वसः ॥ १० ॥

(८) धार्यात् कुन्तादेः । पाण्यादयो यथा । दण्डपाणिः ।
चक्रायुधः । चन्द्रमौलिः । मृगाङ्गः । वृषध्वजः । पाशभृत् ।
शशिभूषणः । इत्येवमादयः । चक्रधरः । पाशभर्ता । क्षिति-
कृत् । किरणमाली । शशी । मयूखमाली । चन्द्रग्रेसरः ।
इत्येवमादयः । सदृशाः एतत्समानार्थाः । अत्र तेऽपि योज्याः ।

(९) सर्पौत्येवमादयः कविरूढिच्युताः इत्यर्थः ।

(१०) भोज्यात् अन्वाद्यो यथा । अमृतं अन्धः अन्नं जेषां
ते अमृतान्वसः देवाः । एवं मधुपायी । मधुलिङ् । भृभुक् ।
मधुग्नतः । मधुपः । क्रव्यादः । पवनाग्नः । इत्येवमादयः ।

१ 'ध्वजमण्डन' B.

२ 'धरभर्त' B., 'धरभरभर्त' D.

३ 'भोज्यभोजन' D.

पत्युः कान्तादयितावधूप्रणयिनौ प्रियाङ्गनातुल्याः ।
 पत्न्याः प्रणयिधवाद्याः पतिपत्नीभावसम्बन्धात् ॥ ११ ॥
 सख्युः सखिप्रभृतयो 'वाङ्माद्यानासनप्रायाः ।
 ज्ञातेः स्वसृतनयात्मजाग्रजावरजसंकाशाः ॥ १२ ॥
 आश्रयतः मदनाख्याः सदासिश्यप्रकाराश्च^१ ।
 वध्याद्दिङ्जिह्वातिद्वेषिभृग्ध्वंसिशासनविपक्षाः^२ ॥ १३ ॥

(११) पत्युः कान्तादयो यथा । हरिकान्ता । हरिप्रिया ।
 हरिवक्त्रभा । शिववधूः । पद्मनाभगृहिणी । शक्रप्रणयिनौ ।
 इत्येवमादयः । पत्न्याः प्रणयिधवाद्याः यथा । गौरौप्रणयौ ।
 लक्ष्मीदयितः । इत्येवमादयः ।

(१२) सख्युः सखिप्रभृतयो यथा । वायुसखः । अग्निसखः ।
 इत्येवमादयः । वाङ्मात् यानासनप्रायाः यथा । वृषयानः ।
 गरुडामनः । कुरङ्गवाहनः । इत्येवमादयः ।

ज्ञातेः स्वस्नादयः यथा । यमस्नमा । कलिन्दतनया ।
 सूर्यात्मजा । इन्द्रावरुजः । गरुडाग्रजः । इत्येवमादयः । *

(१३) आश्रयतः मदनादयः यथा । बलिसदन-चिदशा-
 लय-दिविषत्-स्वर्णमि-स्वशय-बिलेशय इत्येवमादयः । वध्यात्
 दिङ्मादयः यथा । मधुदिट् । जम्भजित् । अन्धकघातौ । मधुदेवी ।
 दैत्यभृक् । बलिध्वंसो । पाकशासनः । बलविपक्षः । इत्येवमादयः ।

१ 'गङ्गाद्याना' D. * २ 'सन्दाशयप्रकाराश्च' D.

३ 'शासनाधिपत्न्याः' B., 'शासनविपक्षाः' D.

अप्यन्तकारिस्तदनदर्पच्छिदमनदारिमथनाद्याः ।

'सम्बन्धो हि विवक्षात इति पदादेकतोऽपि संयोज्याः ॥

१४ ॥

‘औचित्यादिबुधैः प्राक्कथिताः १ सम्बन्धिशब्दास्ते ।

वृषस्य मति वाह्यत्वे शङ्करो वृषवाहनः ॥ १५ ॥

धार्यत्वे तु वृषाङ्कोऽयं स्वत्वे वृषपतित्तु सः ॥

व्यक्तिचिन्हाङ्कितो जातिशब्दोऽपि व्यक्तिवाचकः ॥ १६ ॥

(१४) नरकान्तक-दैत्यारि-मधुसूदन-बाणदर्पाङ्कित-मदन-
दमन-पर्वतदारि-सुरमथन इत्येवमादयः ॥

(१५) सम्बन्धो जन्यजनकादिलक्षणः विवक्षातः पुरुषेष्कया
घटितो भवतीति पदात् चिन्हात् एकस्मादपि सम्बन्धिशब्दाः
नियुक्ताः । यथा वाहनयोग्यकाले वृषवाहनः ।

(१६) धारणे तु वृषचिह्नमात्रत्वात् वृषाङ्कः । युद्धे तु
वृषस्य रक्षणार्थं वृषपतिः । यतः पततीति पतिः ज्ञाता ।

यौगिकप्रस्तावे यौगिकविशेषमाह । व्यक्तिचिन्हाङ्कित इति ।

१ ‘सम्बन्धे’ B.

२ ‘औचित्यादिबुधैः प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धिशब्दास्ते’ B.

यथागस्त्यनिवासा दिग्दक्षिणाशा' प्रकौर्तिता ।
शब्दौ चिपञ्चसप्तादिवाचकौ विषमायुजौ ।
योजयेत्तिनेचपञ्चशरसप्तच्छदादिषु ॥ १७ ॥

(१७) दक्षिणाशा इत्युदाहरणम् । अत्र सामान्यविशेष-
भावसम्बन्धः । नन्वत्र दिक्शब्दो जातिशब्दो न भवति ।
अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् । तथा चोक्तम्—“ नित्यमेकमनेक-
व्यक्तिवृत्ति सामान्यं जाति”रिति । प्राचीभेदेनानेकव्यक्तिवृत्ति-
तास्तीति चेत् नैवम् । प्राचीत्यादिका संज्ञा सूर्यगतिभेदात्
कृता । प्रथमं यत्र सूर्यः प्राप्नोति सा प्राची । पश्चात् यत्र
प्राप्नोति सा प्रतीची । एवमन्या दिक् । किन्तु दिक् एका
नित्या विभ्वी कालकृतविपरीतपरत्वानुमेया च । उच्यते ।
जातिशब्देनात्र जातिरुपाधिश्च द्वयं विवक्ष्यते । तेन कुचापि
जातिः व्यक्तिचिह्नाङ्किता व्यक्तिवाचिका भवति । यथा चन्दनतलः
तमालवृक्षः इत्यादि । कुचापि उपाधिः स्वव्यक्तिचिह्निता
व्यक्तिमेवाचष्टे । यथा* अगस्त्यनिवासा दिक् दक्षिणाशा इत्युच्यते ।
आशाशब्दो ह्यत्र यद्यपि प्राच्यादिषु सामान्येन वर्तते तथापि
दक्षिणाशा इत्यनेन चिह्निता सती केवलं दक्षिणां दिग्भेदा-
भिधत्ते । उपाधिः पुनरत्र दिगितरावृत्तित्वे सति केवलं
दिग्वृत्तित्वम् । न हि गोत्वादिजाभिवत् सामान्यम् ॥

इतरान्तो^१ नञपूर्वो गुणशब्दोऽर्थं विरोधिनं वक्ति ।
 'यथा सितेतरोऽप्यसित एव प्रतिपद्यते कृष्णः ॥ १८ ॥
 जलदादिषु पूर्वपदेषु^२ सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु ।
 'सुरपतिसमेषु^३ चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ १९ ॥

पुनर्यौगिकविशेषमाह । विषमायुजाविति । यथा विषम-
 लोचनः । अयुगललोचनः । विषमनयनः । विषमबाणः । विष-
 मच्छदः । इत्यादि ।

(१८) सम्बन्धकतयौगिकविशेषमाह । अमित एवेत्यादि ।
 कृष्ण एव प्रतिपद्यते ज्ञायते. न पौतरकादिः । व्युत्क्रमेण एव-
 कारो योजनीयः । अमित इत्यत्र विरोध्यविरोधिभावः सम्बन्धः ॥

(१९) जलदादिष्विति । अत्र पूर्वपदे पर्यायपरिवृत्तिः ।
 यथा वारिद-नौरद इत्यादि । न तथा वारिप्रद-जलदायक
 इत्यादि । आदिशब्दात् जलदादीनां ग्रहः । सरोजमुख्येऽस्त्विति ।
 अचोत्तरपदे पर्यायपरिवृत्तिः । यथा सरोरुह-सरोजम्मेत्यादि ।
 न तथा कासाररुह-तडागजम्मेत्यादि । मुख्यशब्दात् पद्मजादीनां
 ग्रहणम् ।

१ 'इतरान्तो' B.

२ 'स यथा सितेतरोऽप्यसित एव' D.

३ 'पूर्वपदे' B.

४ 'सुरसरित्समेषु' B.

इति परिवृत्तिसहाये योगास्ते यौगिकाः शब्दाः ।
परिवृत्तसहाये ते मिश्रा गौर्वाणतुल्यास्तु ॥ २० ॥

‘इति द्वितीये श्लेषस्तवके मिश्राख्यं पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागभटसूनुमहाकविदेवेश्वरविरचितायां कविकल्प-
लतायां ‘द्वितीयस्तवकः सम्पूर्णः ॥ २ ॥

सुरपतिमसेष्विति । अत्रोभयपदे पर्यायपरिवृत्तिः । यथा
सुरेशः सुरपतिः देवेश्वरः इत्यादि । समशब्दात् भूतेश-यक्षेश्वरा-
दीनां ग्रहणम् ।

(२०) गौर्वाणतुल्या इति । गौः बाणो यस्येति । तुल्या-
शब्दात् विष्वक्सेन-सुमनः-पूर्वदेवप्रभृतयः ॥

इति कविकल्पलताटीकायां बालबोधिकायां द्वितीयस्तवके
कवियौगिकं नाम पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥

१ ‘B. पुस्तके ‘इति’ आरभ्य ‘कुसुमम्’ इत्यन्तं नास्ति ।

२ ‘द्वितीये श्लेषस्तवके कवियौगिकमिश्राख्यं नाम पञ्चमं कुसुमम् ।

समाप्तस्यायं द्वितीयः श्लेषस्तवकः । ग्रन्थसङ्ख्या २८० ।’ B.

अथ राजेक्षणं गङ्गास्तुतिर्भगवदौरणम् ।
 विप्रलापस्तडागादिवर्णनं वादितर्जनम् ॥ १ ॥
 इति यच्च निगद्यन्ते क्रमेण कुसुमानि षट् ।
 तं वदामि कथाकल्पं सुधाकल्पं समासतः ॥ २ ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्यच्च विमतिः सा कथा द्विधा ।
 वीतरागकथा चान्या विजिगीषुकथा यथा ॥ ३ ॥

अथ कथास्तवकः ॥

(२) कथायाः कल्पः कल्पनं यत्र । अथवा कथानामाकलं
 नेपथ्यमिव कथास्तवकं । सुधाकल्पं अमृतसमं समासतः मञ्चेपात्
 तं वदामि ।

(३) कथायाः सञ्ज्ञणपुरःसरं भेदमाह । अर्थिप्रत्यर्थिनो-
 रिति । अर्थौ वादी । प्रत्यर्थी प्रतिवादी । अनयोर्यच्च विमतिः
 विरुद्धा मतिः सैव कथा द्विधा द्विप्रकारा भवति । एकतरा
 कथा । वीतो रागो विजिगीषा यत्र । वादकथेत्यर्थः ।
 तथा शोकम्—‘तत्त्वबुभुक्षोः कथावादः ।’ यथा गुरुशिष्ययोः कथा ।
 अन्यथा च विजिगीषो रागिणः कथा जल्पवितण्डारूपेत्यर्थः । तथा
 शोकम्—‘स्त्रपक्षस्थापिका परपक्षदूषिका कथा जल्पः । केवलं
 परपक्षदूषिका कथा वितण्डा ।’ तच्च निष्कलत्वाद्दीतरागकथायाः
 यथेत्यनेन विजिगीषुकथोदाह्रियते ।

वादी च प्रतिवादी च प्राश्निकोऽथ सभापतिः ।
 चत्वार्यङ्गानि तुङ्गानि कथायाः^१ संप्रचक्षते ॥ ४ ॥
 अनिन्यः सर्वविद्यासु सर्वालङ्कारपारगः ।
 सविता कवितापद्मकानने तर्ककर्कशः ॥ ५ ॥
 भरते भारते^२ विद्वः प्राज्ञो मन्त्रादिनाऽथ वा ।
 सुवेशः पुरुषो गच्छेत्सभ्यान्सम्भावयन्सभाम् ॥ ६ ॥
 अतः प्रथमतस्तत्र धरिचौरमणं प्रति ।
 विद्वद्द्वन्द्वप्रमोदार्थरा(मा)शीराशीनुदीरयेत्^३ ॥ ७ ॥
 स्वस्त्यस्तु विस्तारियशःप्रशस्ति-
 भ्राजिष्णुदोष्णे भवतेऽवते क्षाम् ।

(४) तत्र प्रकारमाह । वादी चेत्यादि । प्राश्निकः प्रश्न-
 कर्त्ता मध्यस्थ इत्यर्थः ।

(६) भरते सङ्गीतशान्ते । अथवा पृष्ठाक्षेपे । मन्त्रादिने-
 त्यादिशब्दात् प्राक्तनसंस्कारेण वा ।

(७) धरिचौरमणं राजानम् । आशीराशीन् आशिषां राशयः
 समूहाः तान् । ' रो रि ' इति रेफलोपे दीर्घः । उदीरयेत् प्रूयात् ॥

१ " सभायाः " A.

२ " भारतेऽभिन्नः " B. D.

३ " माशीराशीनुदीरयेत् " B.

विपक्षलक्षयदक्षतीक्ष्ण-

कौक्षेयकायाक्षतरक्षणाय ॥ ८ ॥

‘अतुल्यकल्याणभवनं भव । प्राज्यं साम्राज्यमासा-
दय । चतुःसमुद्रमुद्रावच्छेदिनीं मेदिनीं पाहि । प्रताप-
तापितारिवर्गो भर्गोपमो भूयाः । विनायकोऽवनाय
कोविदस्य भवतु भवतः । शारदा शारदाभ्रशुभ्रा^१ विधा-
जतामकुण्ठे भवत्कण्ठे^२ । सूर्यः सूर्यर्चितः प्रक्षितोपचय-
मक्षिरमारचयतु त्वाम् । अमन्दानन्दाय^३ मन्दाकिनी

(८) प्रगन्तिः विरूदादिलिपिः तथा भ्राजिष्णुः दोः बाङ्ग-
रस्येति तस्मै तथा । क्ष्मां पृथ्वीम् । कौक्षेयकः खड्गः । अक्षतं
रक्षणं यतः तस्मै अक्षतरक्षणाय ॥

प्राज्यं प्रचुरम् । साम्राज्यं सार्वभौमत्वम् । आसादय प्राप्तुहि ।

चत्वारः समुद्राः एव मुद्रिका तथा अवच्छेदयुक्ताम् ।

भर्गोपमः शिवोपमः ।

विनायको गणेशः । अवनाय रक्षणाय । कोविदस्य धीरस्य ।

शारदा सरस्वती । शारदाभ्रः शरद्घनः तदङ्कुभा ।

अकुण्ठे अमन्दे ।

सूर्यर्चितः सूरिभिः पण्डितैः, अर्चितः पूजितः । प्रक्षितो-
पचयं प्राप्तधनाद्युपचयम् । आरचयतु करोतु ।

१ ‘अतुल्यकल्यकल्याण’ D.

२ ‘सुभविभ्राजिताम’ B.

३ ‘तव कण्ठे’ D.

४ आन(अम)न्दानन्दहन्दाय’ D.

सम्पद्यताम् । 'भृङ्गौशभृङ्गारशृङ्गारकारिवारिभासुरा
सुरापगाऽच गात्रमतिमात्रमत्रभवतो' भवतः पवित्रयतु ।
सर्वतः पर्वतसुतापतिः पातु । गङ्गाश्रु(भृ !)ङ्गारितशिराः
शिवः शिवं दिशतु देवाय । सर्वमङ्गला 'मङ्गलास्पदं
करोतु त्वाम् । प्रभविष्णुर्विष्णुः पुष्पातु जिष्णुतां तव ।
स दामोदरः स दामोदरतस्त्वयि भवतु । त्वयि करोतु
करुणामरुणानुजध्वजः । मुकुन्दः कुन्दसुन्दरयशःस्तव-

सम्पद्यतां भूयात् ।

भृङ्गौशः शिवः स एव भृङ्गारं जलपात्रं तत्तृङ्गारकारि मङ्ग-
मकारि यद्वारि जलं तेन भासुरा गोभना । सुरापगा गङ्गा । अत्र
जगति । गात्रं देहम् । अतिमात्रं निर्भरम् । अत्रभवतः
प्रज्यस्य । भवतः तव ।

गङ्गाया भृङ्गारितं जलपात्रौकृतं शिरो यस्य । गङ्गाशृङ्गा-
रितेति पाठे समालिङ्गितम् । देवाय राज्ञे ।

प्रभविष्णुः प्रभुः । पुष्पातु वर्द्धयतु जिष्णुताम् ।

सदा सर्वदा दामोदरतः आनन्दरतः ।

अरुणानुजो गरुडः स एव ध्वजो यस्य स ह्येषः ।

१ 'भृङ्गौशभृङ्गारकारि' B.

२ 'मत्रभवतः पवित्रयतु' B.

३ 'सर्वमङ्गला सर्वमङ्गलास्पदं त्वां करोतु' B.

किताम्बरं विरचयतु^१ । जायतां निजायताङ्घ्रिभुव-
नैर्भुवनं भूषयन् भगवान् भवदभ्युदयाय^२ । जीव राजीव-
भूरिव भूरिवत्सरशतानि । चिरं^३ विरश्चिरिव वञ्चित-
कालः कलय पुष्कलमायुः । अरविन्दनन्दनो मुदं
समुदञ्चयतु । निराविलमिरावलयमामलयमाहिमा-
लयमापालय । जय प्रबलरिपुकुलप्रलयकालाग्नि-

स्तवकिताम्बरं व्याप्राकाशम् । स्तवकितं जातस्तवकमिव आकाशं
यस्मादिति वा ।

जायतां भूयात् । निजः आयतः दीर्घः अङ्घ्रिः तद्भवभुवनैः
गङ्गाजलैरित्यर्थः । भगवान् विष्णुः ।

राजीवभूः ब्रह्मा । भूरीणि बह्वनि वत्सरशतानि व्याप्य जीव ।
विरश्चिः ब्रह्मैव । वञ्चितकालः पराजितमृत्युः । कलय प्राप्नुहि ।
पुष्कलं विस्तरम् । आयुः जीवनकालम् ।

अरविन्दनन्दनः ब्रह्मा । समुदञ्चयतु समर्द्धयतु ।

निराविलं अनिलं यथा स्यात् । हरावलयं भृगोलम् ।
'हरा भू-वाक्-सुराऽपु स्यात् ।' आमलयं मलयपर्यन्तम् । आहि-
मलयं हिमालयपर्यन्तम् । आ सम्यक् पालय ॥

कालाग्निद्वयः यमवज्रिशिवानां आत्मको मूर्तिभेदः ।

१ 'विरचयतु त्वाम्' D.

२ 'भवदुदयाय' B.

३ 'विरश्चिरिव' B.

रुद्र' ।। 'अनन्तगुणमणिगणसमुदयसमुद्र' ।। द्रविणगणा-
गणोयवितरणतृणीकृतगौर्वाणवृक्ष ।। भरतभगौ'रय-
सुरयदशरथरघुनहुषसहस्र ।। विनयविनमदधनि'धर-
(व !) निवहसुवहचरणचारुचामीकरसुन्दरारविन्द ।।
सहृदयहृदय ! । श्लोरोदमोदमानगोविन्द ।। रुद्राणी-
रमणचरणपरिचरणचारण ।। 'समस्तसामन्तसौमन्ति-

अनन्तः महान् । समुदयः सम्यग्द्रुमः ।

द्रविणं धनम् । वितरणं दानम् । गौर्वाणवृक्षः कल्पतरुः ।

सदृक्षः समः ।

विनयेन विनमन्तः विनम्राः ये अवनिपतयः भूमिपाः तेषां
निवहेन समुहेन सुवहानि सुखेनोद्धानि चरणाः एव चामीकरा-
रविन्दानि स्वर्णपद्मानि यस्य मः ।

सहृदयः मञ्जनः ।

रुद्राणीरमणः शिवः, तस्य चरणस्य परिचरणं परिचर्या
सेवा तच्च चारणः सेवकः ।

सामन्तसौमन्तिनौ राजपत्नी । दूरोत्सारणं दूरोत्क्षेपणम् ।

१ 'प्रलयवाचाच(दावान ?)ल ।' B. २ 'अनन्तगुण' B.

३ 'सुरयदशरथजयद्वयरघुनघ्नसदृक्ष' B.

४ 'दवनिधवनिवह' B.

५ 'चामीकरसुन्दरारविन्द' B., 'चौतचामीकरसुन्दरकरारविन्द' D.

६ 'सदयहृदय' B., 'सहृदयहृदय' D.

७ 'परिचरणचारुचारण' D. ८ 'सुपद्मसामन्त' D.

नीसौमन्तसिन्दूरपूरदूरोत्सारणकारण ।। निष्कृ-
पकृपाणधारावलुप्त^१ मेदिनीपतिमुण्डमण्डलीमण्डित-
चण्डीशमूर्तिमहीमण्डल^२ । बलवदरिवलदलनलीला-
खण्डल ।। अतुलतुलापुरुषप्रमुखप्रतन्यमानमहादान-
सन्तानसन्तोषितसर्वोर्वीसुपर्व^३प्रणैताशौर्वादनादप्र-
मोदमानमानस ।। यशोराजहंसोक्तासलीलानिवासमा-
नस^४ ।। संरम्भोत्तम्भितासिदम्भोलिलीलादलितारि^५-
दन्तावलावलीमुक्तमुक्तावलीफलोञ्जल^६ ।। राज्यलक्ष्मी-
रक्षणविचक्षणदक्षिणदोर्दण्ड^७ ।। डिण्डीरपिण्डपरि-
पाण्डुराखण्डयशःश्रीखण्डमण्डितजगदण्ड^८ ।। विल-

निष्कृपः कृपारहितः । चण्डीशमूर्तिरिति विशेषणं साभिप्रायम् ।
मुण्डमासाभूषणत्वात् शिवस्यापि ।

भूसुपर्वाणो भूदेवाः । एकत्र मानसं चित्तम् । अन्यत्र सरोभेदः ।
संरम्भेण कोपेन यः उत्तम्भितः उत्तोलितः अग्निः खड्गः स
एव दम्भोक्तिः वज्रम् ।

जगदण्डं ब्रह्माण्डम् ।

१ 'लुप्तवृत्तमेदिनी' B. २ 'चण्डीशमूर्तिस्वरूपमही' D.

३ 'सन्मान' B. ४ 'सर्वभूसुपर्व' B.

५ 'लीलाविलासमानस' D.

६ 'वलितारि' B. ७ 'मुक्तमुक्ताफलोञ्जल' B. D.

८ 'दोर्दण्डोदण्डयशोडिण्डीर' B. ९ 'खण्डमण्डितजगदण्ड' B.

सद्वनीवनौपकदारिद्र्यमुद्राविद्राविद्रविणधाराधर ! ।
 तर्जितोर्जितधनुर्धर ! । अङ्गवङ्गकलिङ्गभूलिङ्गतैलङ्ग-
 मगमगधमलयमालवमरुकुरुनासौरनाहौरसौवौरका-
 वौरकौरकश्मीरहरिकेलकेरलकोशलान्नर्वेदिचेदिमहा-
 'राष्ट्रसौर। झलाटभोटवराटवरहाटकरहाटकणाटगोट'-
 गौड़चौड़द्रविड़ानन्तनृत्यत्कीर्तिनत्तकीर्निरूपणनिपुण-
 गौर्वाणगणस्तूयमानमानदोस्तम्भ ! । 'सकलसफलम-
 मारम्भ ! । 'चातुर्यधर्ममाधुर्यस्थैर्यशौर्यसौन्दर्यसौकुमार्य-
 मर्यादाद्यानयाचारविचारदाक्षिण्यदक्षताद्यशामक्षि'-
 तिपगुणग्रामाभिराम ! । अनवरतकृतसुकृतशतानुकृत-

अवनौ पृथ्वौ तच्च वनौपकाः याचकाः ।

ऊर्जितः बलवान् ।

गौर्वाणगणः सुरगणः, धौरगणो वा ।

अलामः अलीणः । गुणयामः गुणश्रेणौ ।

१ 'सुगङ्ग' B.

२ 'वराटक' हाटक' गौड़ ' B.

३ 'सफलसकलमानंभ (समारम्भ)' B.

४ 'चातुर्यमाधुर्यस्थैर्यशौर्यसौन्दर्य' B.

५ 'दाक्षिण्यगुणरा(या)माभिराम' B.

राम! । अमन्दमन्दरान्दोल'दोलायमानोहामदुग्धाब्धि-
 प्रसूतकमलाविलास[वास?]भवन! । भवनगरनाथ'
 मधुमयनचरणस्मरणपरिणमत्पुण्यजन्यानन्यसामान्य-
 वैभवाधिवास! । सविकाशकाशहरहासव्यासोपन्यास-
 सङ्काशवाग्विलासनिवासकालिदाम! । धवलधामाधि-
 रूढसमूढशृङ्गारप्रौढप्रमोदप्रमदामदालसविलसन्नयन-
 राजौरा(व!)जीवन!^१ । विभुवनजनमनोमनोहरमधु-
 करसङ्केतकेतकीवन! । जय सभयजनशरण! । जय
 कमलसमचरण! । जय मदनमदहरण! । जय धरणि-
 भरधरण! । देवं 'नयनाभिरामं राममिव ^२विलोचन-

दोलायमानः चपलः । वासभवनं वसतिगृहम् ।

भवः संसारः एव नगरं तस्य नागरो यो मधुमयनः कृष्णः ।
 परिणतं परिपक्वम् । जन्यं जातम् । अनन्यसमं नान्येन समम् ।
 वैभवं, विभुत्वम् ।

धवलधाम सौधम् । समूढः सम्प्राप्तः 'शृङ्गारेण यः प्रौढः
 महान् प्रमोदः स थाभिः तास्तथा । जीवनं जलम् ।

सङ्केतः निवासः ।

१ 'न्दोलदोलादोलायमानोहामकमलाविलासवासभवन' B.

२ 'नागर' D.

३ 'राजीवजीवन' B.

४ देवं नयनमुनोभिरामं' B. ५ 'राममिव लोचन' B.

गोचरीकृत्य कृतकृत्याः प्रशान्तखरदूषणोपस्रवा 'दण्ड-
कारण्यमुनय इव समजनिष्पद्भिः । अयं हि सम्प्रति
संहृत्तो देवस्य साक्षात्कारः । संसारमरुसञ्चारसमुद्भूत-
प्रभृतखेदानां तापचयातपतप्तानामस्माकमकस्माद-
जनि सुधाकादम्बिनौकदम्बसम्बन्धः । अनेन नवसुधा-
'शौकरपरिस्यन्दिनाऽकालजलदेन निर्वापयता 'सर्व-
तस्तापतप्तं शरीरमान्तराणि च करणानि । किं किम-
स्मभ्यं नोपकृतम् । कानि 'कानि च सौख्यानि नोप-
नीतानि । काः काः सम्पदो न सम्पादिताः । केषां
केषां कल्याणानां न भाजनौकताः । किमनल्पजल्प-

खरं तोत्रं दूषणं दोषः तज्जातः उपपन्नः उत्पातः । पचे
खरदूषणौ राक्षसभेदौ ।

संसारः एव मरुः निर्जलस्थानम् । प्रभृतः प्रचुरः । तापचयं
आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपं तदेव आतपः । कादम्बिनौ
मेघमाफा । कदम्बकं समूहः ।

निर्वापयता सुखयता ।

उपकृतं उपढौकनौकृतम् ।

जल्पः आलापः ।

१ 'दण्डकावनमुनय' B. • २ 'शौकर' B.

३ 'सर्वतः शरीरमान्तराणि' B. ४ 'कानि कानि सौख्यानि' B.

कल्पनयाऽनया । 'निश्शेषमहोदयोदयानामतिभूमि-
मध्यास्महे । 'देवश्च प्रार्थकसार्थं प्रति निधिप्रतिनिधिः ।
देवं 'देवेन्द्ररुद्रोपेन्द्रद्रुहिणमुद्राधरं सत्याश्रयं नासत्याः
श्रयन्ते । देवेन पवित्रचरित्राणि मित्राणि पुरस्कृ-
तानि । न' तिरस्कृतानि । देवाय 'सेवायत्त(त!)यत्नं

अतिभूमिं काष्ठाम् । अध्यास्महे प्राप्ताः स्मः ।

प्रार्थकमार्थं याचकवृन्दम् । प्रति लचौकृत्य । निधेः निधि-
मज्ज्ञातधनस्य । प्रतिनिधिः समः ।

द्रुहिणः ब्रह्मा । मुद्राधरं लक्षणधरम् । सत्याश्रयं सत्यलोका-
श्रयम् । सत्यायाः सत्यभामायाः आश्रयम् । 'सत्यवाक्याश्रयं चेति ।
† यथाक्रमं द्रुहिणरुद्रोपेन्द्ररूपाणां विशेषणम् । नामत्याः सत्यह्वीनाः
जनाः । अथ च नामत्याः अश्विनौकुमारवंशाः रुद्रादीन् सेवन्ते
इत्युचितमेव ।

सेवायां आयतः दीर्घः यत्रो यस्य तत्तथा ।

१ 'महोदयानामतिभूमि' B.   २ 'देवः प्रार्थक' B.

३ देवं रुद्रोपेन्द्रद्रुहिणमुद्राधरं नासत्या[ः] श्रयन्ते' B.

४ 'न तिरस्कृतानि' B. पुस्तके नास्ति ।

५ 'सेवापन्नं' B.

* सती दाक्षायणी तस्या आश्रयम् । इति चेत् सम्यक् ।

† द्रुहिणोपेन्द्ररुद्ररूपाणामिति पाठे यथाक्रमत्वसम्भवः ।

दाःस्यदुःस्थौकृतं सामन्तसहस्रमजसं स्पृश्यति । देवा-
देवाधिपादिव चस्ताः समस्तावनिभृतो निभृतोपक्रम-
मपाक्रामन् । देवस्य निर्दोषः कोषः पोषयति मनौषि-
मनौषितम् । देवे च प्रसादसुमुखे 'समुखौ श्रेमुषौ ।

अपि च । देवस्य महीमहेन्द्रस्यापि सुरसार्थपतेर-
भ्रान्तस्थितेर्बहुनयनलाभरतस्य सहजन्याया लोचन-

अवनिभृतः राजानः, गिरयश्च । निभृतोपक्रमं विरलप्रचारं
यथा स्यात्तथा । अपाक्रामन् पलायिताः ।

कोषः भाण्डागारम् । मनौषिणां पण्डितानां मनौषितं
वाञ्छितम् ।

श्रेमुषौ बुद्धिः ।

मह्यां महेन्द्रः इव महीमहेन्द्रः तस्य । सुराणां सार्थः समुहः ।
पक्षे सुरसा शोभना पृथ्वी । अर्थः धनम् । अभ्रान्तः सेघ्रान्तः,
तत्र स्थितिः । अस्य वाहनात् । पक्षे अभ्रान्ता अपपन्ना स्थितिः
मर्यादा अस्थेति । बह्वङ्गि नयनानि लभते यः तस्य । सहस्राक्ष-
त्वात् । पक्षे बहुभिः नयैः नौतिभिः, नलाभस्य नलाख्यराजमदृ-
शस्य । सहजन्यायाः स्वर्गवेश्यायाः, लोचनमनोहारिणः अपहा-
रकस्य । रूपवैदग्ध्यातिशयादित्यर्थः ।

१ 'समुखौ' B.

२ 'सुरसार्थपराभ्रान्तस्थितेर्बहुनयनलाभस्य' B.

मनोहारिणः करसम्भृतशतकोटिः मृतभुजः सन्तानमाल-
भारिणः कनकाचलरुचेरुच्चांमरराजिराजितस्य^१ स्वय-
म्भूमहिम(त ?)स्थितेः^२ काञ्चनशोभां दधानाः^३ सुधर्म-
सभासभासदः सुमनसः ।

‘दृताचौ सहजन्त्या च रम्भा च मेनका परा ।’ इति ॥

अथवा सह एकदा जन्त्यानां प्राणिनां यः अयः शुभावहं कर्म
तस्य यत् आलोचनं सम्यक् ज्ञानं तेन मनोहारिणः । पक्षे सहजं
स्वाभाविकं यत् न्यायालोचनं न्यायशास्त्रागमः तेन मनोहारिणः ।
शतकोटिः वज्रम् । शतकोटिसङ्ख्यातं धनं च । अमृतं सुधां
भुनक्तौति । पक्षे अमृतं यज्ञावशिष्टं अयाचितधनं वा । तथा च
‘अमृतं स्यादयाचितम् ।’ भुनक्तौति । सन्तानमालभारिणः सुरतरु-
कुसुममालां दधानस्य । ‘मालभारिणः’ इति ‘दृष्टकेषी—’ ६ ।
२ । ६५ इति ह्रस्वः । पक्षे ज्ञातिसमूहपोषकस्य । कनकवत्
अचला रुचिरस्य । पक्षे कनकाचले सुमेरौ रुचिः दृप्तिरस्येति ।
उच्चाः ये अमराः देवाः तेषां राजिः समूहः । पक्षे उद्गतचामर-
श्रेणी । स्वयं आत्मना भुवि महिता स्थितिर्यस्य । पक्षे स्वयम्भुवा
ब्रह्मणा विष्णुना वा महिता स्थितिः स्थानं मर्यादा वा यस्य ।
अथवा स्वयं आत्मना भूत्वा बाहुल्येन हिता दृता कुशला वा
स्थितिरस्येति । काञ्चन अनिर्व्वचनीयां शोभां, स्वर्णशोभां च ।

१ ‘रुचामरराजितस्य’ B.

२ ‘सहितस्थिते’ B., ‘महितस्थितेः’ A.   ३ ‘सुधर्मा’ B.

‘काव्यमनोज्ञं सुचरितं सखा प्रवरः । प्रणयिनः
सुखलीना गन्धर्वाः । गुरुर्गुरुः । महन्नर्तितरम्भासम्भा-
वितं सदानन्दनमुद्यानम् । अहो वैचित्र्यमत्र । जन-
पदाः सदानयज्ञा अनौतयः । उपचितबहुव्रीहयो-

सुधर्मा नास्ती देवमभा । पक्षे शोभनः धर्माः यचेति । सुमनसः
पण्डिताः, देवाश्च ।

काव्यस्य शुक्रस्य मनो जानातीति काव्यमनोज्ञम् । पक्षे
काव्येन कवितया मनोज्ञं शोभनम् । प्रवरः श्रेष्ठः । प्रवरनामा च ।

प्रणयिनः, प्रणयः प्रेम तद्युक्ताः । तथा च—

‘प्रणयः प्रअये प्रेम्णि याज्जाविअम्भयोरपि ।’

सुखलीनाः सुखेन लीनाः । खलीनाश्च । गन्धर्वाः घोटकाः,
देवयोनयश्च ।

गुरुः आचार्यः ।

महतौ पवनामरौ । रम्भा कदली, अपारोभेदश्च । मदा
मर्त्यदा नन्दनं नन्दननाम्नकम् । पक्षे आनन्दनं आनन्दकरम् ।

विरोधे सदा नयं जानन्तीति मदानयज्ञाः ये ते कथ
अनौतयः नीतिहीनाः । अथ च अविरोधे दानयज्ञाभ्यां महिताः,
इतिहीनाश्च ।

१ ‘काव्यमनोज्ञं चरितं’ B.

२ ‘सदानन्दमुद्यानम्’ B.

३ ‘अति वैचित्र्यमत्र’ B.

४ अनौ (नौ) तयः’ B.

विग्रहाः । समहाधन्वानो बहुधान्योदयोऽस्मासिनः^१ ।
 बहुखलाः मज्जनालङ्कृताः । 'सज्जनमन्निधाना वैदूर्य-
 भाजः । नितान्तप्रणता उच्चतामृतः । कुलीनाः सदान-
 भोगाः । मन्त्रिणः सदाचाराः । मातङ्गाः स्पृहणीय-

‘अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः खगाः ।

प्रत्यामन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ॥’

एवं परत्रापि विरोधाभासाः ज्ञेयाः ।

बहुब्रीहिः समामभेदः । बहुत्रः ब्रीहयः धान्यादयश्च । अवि-
 ग्रहाः विग्रहममामान्तेन होनाः । कलहहीनाश्च ।

महान्तः धन्वानः महस्यानानि येषु । पक्षे महाधानुष्काः ।
 बहुनां धान्यानां उदयेन उन्नामिनः । बहुधा अन्येषां उदयेन
 उन्नामिनश्च ।

बहुखलाः बहुत्रः खलाः यत्र । खलः क्रूरः । धान्यमर्दनस्थानं च ।

मन्निधानं सान्निध्यम्, प्रशस्तधनं च ।

कुलीनाः कौ पृथिव्यां लीनाः । कौलिन्यवन्तश्च । सदा नभमि
 गच्छन्तीति सदा नभोगाः । दानभोगाभ्यां सहिताश्च ।

सदाचाराः सर्वदा चाराः दूतभेदाः । प्रशस्ताचाराश्च ।

मातङ्गाः चण्डालाः, हस्तिनश्च । स्पृहणीयं दानं येषां ते तथा ।

पक्षे मनोज्ञमदजलाः :

१ ‘धान्योदयोऽस्मासिताः’ B.

२ लब्धसन्निधाना’ A. B.

दानाः । 'भुजगवलया दक्षमखभुजः । भूतिभूतो रजो-
रहिताः । सुकेशा निष्केशाः' । परिजनः कलानिधिर्न
दोषाकरः । दानं समानमसमानम् ।

किञ्च किञ्चन वचनमुच्यमानमधुना मधुना समानं
मधुनाशनावतारः क्षणमवधारयतु मनसि धारयतु च ।

भुजगाः वलयाणि कङ्कणं येषां शिवानां ते तथा । पक्षे भुज-
प्राप्तवलयाः । दक्षस्य प्रजापतेः मखं यज्ञं दूषयन्ति ये ते तथा ।
पक्षे दक्षास्य ते मखजुषसेति ।

भूतिः भस्मनि सन्निदि । रजः गुणभेदः, धूलिश्च ।

निष्केशाः केशरहिताः । निष्कानां धनानां ईशाः ।

कलानिधिः चन्द्रः, कलायुक्तश्च । दोषाकरः, दोषाणां आकरश्च ।

समानं सदृशं, मानसहितं च । असमानं असदृशं, अपरिमाण-
सहितं च ।

अधुना इदानीम् । मधुना माध्वीकेन । मधुनाग्रनः, तस्यैव
अवतारो यस्य स तथा । अवधारयतु विचारयतु निश्चिनोतु
इति यावत् ।

१ 'भुजङ्गवलिता दक्षमखपुषी भु' B.

२ 'निःकेशाः' B.

३ 'दानं सदानमसमानम्' B.

तथा चामी चामीकराचलवदचलाः कलाकलाप-
मण्डिताः^१ पण्डिताः खण्डिताखिलविपक्षपक्षाः क्षाम्यन्तु
नाम मामकं चापलं विचारयन्तु च मया निरुच्य-
मानमुचितमनुचितं वा । यदेते सदसद्विचारचातुरौ-
^२चतुराश्चतुरानना इव ^३शिवप्रसादादासादितमहित-
महिमानो मानोन्नता^४ नतान्तेवासिवासनोचित-
व्याख्याः । सङ्ख्यावङ्गणनायां पाणिनीया इव गणनीयाः ।

चामीकराचलः मेरुः तदत् अचलाः । चापलं चापल्यम् ।

मानेन उन्नताः । अथ च आनताः नद्याः ये अन्तेवासिनः
श्रियाः तेषां वासना अभिप्रायः तदुचितव्याख्याः ।

सङ्ख्यावङ्गः पण्डितः तेषां गणनायां पाणिनीयाः पाणिनि-
मुनिश्रियाः ।

१ 'मण्डिताः । खण्डिताः । खण्डिताखिल' B.

२ 'चतुराननाश्चतुरानना इव' B.

३ 'प्रसादासादित' B.

४ 'महिमानोऽनन्ता नतान्तेवासि' B.

मकलदिकलशस्तनौस्तनकपोलस्थलमलयजमण्डलाय-
मानयशःप्रसराः । दुर्यपोहमोहमहान्धकारप्राग्भार-
संहारभास्कराः । कलिकलषकालकूटकवलनकलाक-
लितनौलकण्ठावताराः । अमन्दमन्दरगिरिपरिप्लुभित^१-
'क्षौराब्धिमध्योल्लसत्कल्लोलविमलसूक्तिमुक्ताफलकला'-
पालकूतकण्ठनालाः । अनेककलाविलासोपहसितमि-
तकलकलानिधयः^४ । निरवद्यविद्यानद्याग्रथपयोराशयः ।

कलशस्तनो अङ्गना । मलयजः चन्दनः । तन्मण्डलवत्
आचरेत् ।

दुर्यपोहः दुःखेन निरसनीयः । प्राग्भारः समूहः ।

कालकूटं विषं तस्य कवलनकला यामलौला । नौलकण्ठः
शिवः ।

सूक्तयः शोभनाः उक्तयः एव मुक्ताफलकलापः हारः ।

मितकलः परिमितकलाकः । कलानिधिः चन्द्रः ।

निरवद्यं अनाविलम् ।

१ 'ल्यभ्यत्क्षौराब्धि' B.

२ 'मध्योल्लसत्कल्लोल' B.

३ 'सूक्तमुक्ताकलापा' B.

४ 'हसितमिति कलकलानिधयः' A. C., 'हसितामितकलानि-
धयः' B.

संसारसारसारस्वत^१स्वतःप्रकाशभासमानासमानवा-
ग्ब्रह्माणो^२ ब्राह्मणाश्चतुर्दधिमेखलाखेलदुष्कृद्भल-
कीर्तिनर्तकीकाः । सकलकलाविलासभाजनभाजः^३
सभाजना भ्राजन्ते ।

इति तृतीयस्तवके राजदर्शनं नाम प्रथमं कुसुमम् । १ ॥

. सारस्वतः वाङ्मयः । समाना मानसहिता । वागेव ब्रह्मा (भू)
वेदः । प्रमाणत्वात् । ब्राह्मणः (णाः) तत्त्व [ज्ञाः २] । चतुर्दधयः
मेखला यस्येति सकला पृथ्वीत्यर्थः । उष्कृद्भलं उद्धतम् ।

सकलकलाविलासभाजनानां जनानां अपि । सभाजनभाजः
पूजाभाजः । 'सभाजू याचनपूजनयोः ।' सभाजनाः सदस्याः ।

इति तृतीये प्रथमं कुसुमम् । १ ॥

१ 'सरविकाशभासमाना' B. २ 'वाग्ब्रह्माश्चतुर्दधि' B.

३ 'विलासभाजनसभाजनसभाजनभाज इव भ्राजन्ते' B.

देवस्योपासनावासनाशंसनाकृष्टाः सत्वरा गत्वरा
अपि वयं प्रलम्बविलम्बभाजो यदभूम भूमहेन्द्रस्तत्र
हेतुमाकर्णयतु' । अक्षामद्राक्षामण्डपमण्डितस्य पचे-
लिमफलास्वादमोदमानजानपदस्य 'विकसदमलकुसु-
मसमूहसौरभ्यलुभ्यदलिकुलकलितललितक्रीडस्याक्री-
डस्य मध्ये चलदलतमालतलशिलातलकलितनिष्कस्य'-
पद्यासनम् । अनिश्रासनासाग्रजाग्रन्नेचचिभागम् ।

देवस्य उपासना उपसंवनाऽभिप्रायेण या आशंसना आशी-
र्वाद्भुतिः तथा कृष्टाः । सत्वराः समभ्रमाः । गत्वराः गमनशीलाः ।
प्रलम्बं विलम्बः अति कालक्षेपः ।

अक्षामः अक्षौणः । द्राक्षा मृदौका लताभेदः । पचेलिमं स्तब्धं
पक्वम् । सौरभ्यं सुगन्धिता । लुभ्यन्तः लोभवन्तः । ललितक्रीडनस्य
आक्रीडोद्यानस्य । चलदलः अश्वत्यतरुः । निष्कस्य निष्कपटम् ।
पद्यासनं पद्याख्यं आसनम् । तथा श्लोकम्—

'वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वाम तथा
दक्षोरूपरि तस्य बन्धनविधिं कृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
तत्पृष्ठे हृदये निधाय चिबुकं नामाद्यमाश्लोक्ये-
देतद्वाधिविकारनाशनकरं पद्यासनं प्रोच्यते ॥'

अनिश्वासः निश्वासहीनः ।

१ 'हेतुमाकर्णयतु' B.

२ 'विकसदसम' B.

३ 'निष्कस्यपद्यासनं । निश्वासनिःश्वासनाय' D.

‘निःस्यन्दम। नमदोदबिन्दुपानपौनचकोरचयरचितप-
 ‘रिचयकाषायसिचयम् । ‘रागादि(रि !)दारिद्र्याना-
 सिचयम् । निखिलोपनिषन्निषण्णमानसम्’ । परमहंस-
 संसदवतंसम् । ‘दुरतिक्रमदुरिताक्रमव्याधिबाध्यमान-
 जगदगदङ्कारम् । निर्विकारम्’ । संश्लिष्टमष्टसिद्धिभिः ।

* निःस्यन्दः निःखलः । निःस्यन्दमानः संस्रवमयः । नमदोदबिन्दुः
 आनन्दजनितबाष्पजलबिन्दुः, तस्य पानेन पौनः दृढाङ्गः । काषायं
 कषायेण रक्तम् । सिचयं वस्त्रम् ।

रागः एव अरयः तेषां दारौ दारणशीलः ज्ञानमेव असिचयः
 खड्गसमूहो यस्य तं तथा । उपनिषत् [अ०] द्वैतवादिवेदकाण्डः ।
 निषण्णं आमक्तम् ।

परमहंसाः तत्त्वज्ञानिनः तेषां संसत् गोष्ठौ तदवतंसं तन्मण्डनम् ।
 दुरतिक्रमं दुर्निरस्यं यत् दुरितं पापं तन्मध्ये आक्रमः
 आक्रान्तिः पौडा स एव व्याधिः तेन बाध्यमानं यत् जगत्
 तस्य अगदङ्कारं वैद्यम् ।

अष्टसिद्धिभिः अणिमादिभिः ।

१ ‘निःस्यन्दमानसम्मदोदबिन्दु’ A. २ ‘चयचरितपरिचयम्’ B.

३ ‘रागारिदारि’ A.

४ ‘मनसम्’ B.

५ ‘दुरितोदामव्याधि’ B.

६ ‘निर्विकर्म्म । संश्लिष्टमिष्टसिद्धिभिः’ B.

* मूलग्रन्थे ‘निःस्यन्द’ इति शब्दो न दृश्यते ।

अमचं मन्त्राणाम् । मिचं मैत्र्याः । शरणं करुणायाः ।
मन्दिरं मुदितायाः । सपक्षमुपेक्षायाः । श्लेचं क्षमायाः ।
कोषं सन्तोषस्य । शैलं 'शैलसलिलस्य । 'सत्याचं
पवित्रि(च)तायाः । सौधं शुद्धबुद्धेः^१ । आधारं धीर-
तायाः । गुरुं गुरुतायाः । प्रासादं प्रसादस्य । निदानं
चिदानन्दसम्पदः^२ । आश्रयं श्रेयसः । तपसोऽप्युपास-
नीयम् । परमस्य^३ शमस्यापि सम्यगनुगम्यम् । योग-
स्याप्यनुयोगयोग्यम् । अज्ञाया अपि अज्ञेयम् ।
'अस्पृष्टं दुष्टतया । अन[व]गूढं मूढतया । निरस्तं

अमचं पात्रम् ।

मैत्री मौहार्दम् ।

मुदा मदा अनिन्दि(आनन्द)ता ।

उपेक्षा सर्व्वच भौदास्यम् ।

क्षमा तितिक्षा ।

सन्तोषः दुःखादनुदेगः ।

शैलं सहृत्तम् ।

चिदानन्दसम्पदां ब्रह्मानन्दातिरेकाणाम् ।

१ 'शैलशालस्य' B.

२ 'पात्रं पवित्रतायाः' B.

३ 'शुद्धेः । आधारं' B.

४ 'सम्पदाम्' B.

५ 'परमस्य' B. पुस्तके भ्रांतिः ।

६ 'स्फुटं (अस्पृष्टं)मद्विष्टतया' B.

नास्तिकतया । वञ्चितं कुचिन्तया^१ । दूरीकृतं दुरितैः ।
 अगृहीतं प्रतिग्रहेः^२ । अवज्ञातमज्ञानेन । अनङ्गीकृत-
 मनङ्गेन । क्षिप्तं हस्ततया । उत्सारितं मात्सर्येण ।
 'अमेवितं विषयैः । अलब्धं लुब्धतया । वर्जितमनार्ज-
 वेन । अशीलितं दुःशीलतया । 'निर्वासितं दुर्वास-
 नाभिः । अकलितं कलिना । महिलामहिलाला^३मिव
 परिहरन्तम् । महामन्त्रिणा पा(प?)वनाभ्याससुषटित-

नास्तिकः वेदाप्रामाण्यवादी ।

उत्सारितं दूरीकृतम् ।

विषयेण इन्द्रियसुखेन ।

अनार्जवेन कौटिल्येन ।

अशीलितं असमाहितम् । दुःशीलता दुःस्वभावता दुःसरिता
 तथा । तथा च—

‘श्रीलं स्वभावे सदृत्ते ।’ इत्यमरः ।

महिलां त्रियम् । अहिलाला सर्पमुखोत्पिप्रलेदः ।

पा(प?)वनाभ्यासः प्राणायामः, तेन सुषटिताः सन्धयः यच्च
 एवंभूतं विषयं शरीरं यस्य ।

१ ‘कुण्ठतया’ B.

२ ‘प्रतिग्रहेण’ B.

३ ‘अनिषेवितं’ B.

४ ‘दुर्वासितं’ B.

५ ‘महिलाभा(ला)मिव’ B.

सन्धिविग्रहम् । कामनया वर्जितमपि न कामनया-
वर्जितम् । निष्कोपचयमप्यनिष्कोपचयम् । प्रस्फुटमह-
समप्यस्फुटमहसम्^१ । 'न तापकारिणमप्यनतापकारि-
णम् । गिरावनप्रियं गिरावनप्रियम् ।^२ पुरुषमपु(प)रुषम-
द्राक्ष्म ।^३ लक्ष्मभिरभिनववैरभवैरसमानं भासमानम् ।

विरोधाभासमाह । कामनयेति । कामनया वाञ्छया । अवि-
रोधे न कामनये कामशास्त्रे आवर्जितं आसक्तम् ।

निष्कोपचयं निर्गतकोपचयम् । अनिष्कोपचयं न विद्यते
निष्कस्य धनस्य उपचयः सञ्चयः यस्येति तम् ।

[अ?]स्फुटम् । अहसं हामहीनम् ।

नताः अपकारिणः यस्मात् तम् । न तापकारिणं न मन्ताप-
कारकं च ।

गिरि(रा?)वाण्याम्(ण्या?) । वनप्रियं कोकिलमिव । गिरौ
पर्वते । अनप्रियं नाप्रौतिधरं च ।

पुरुषमपद्वं अपगतक्रोधम् ।

लक्ष्मभिः लक्ष्णैः । असमानं न विद्यते समानः यस्य तम् ।

१ 'स्फुटमहसं संस्फुटमहसम्' B.

२ 'न तापकारिणं नतापकीरिणम्' B.

३ 'पुरुषमपद्वमपद्वममद्राक्ष्म' B.

४ 'लक्ष्मभिरभिनवैरसमानं' B.

‘अथाभ्युत्थानवेलालीलायितानन्तरं बह्वाञ्जलिर्निर-
वद्यां गद्यपद्यमयीमयमुदाजहार भारतीम् ।

यथा:—

जन्तुजे मम शशिप्रभासिते
भासितेशमुकटे मदानवे ।
दानवेन्द्ररिपुपादनिर्गते
निर्गतेर्भव भवाब्धिपारदा ॥

पारदावदातवौचिनिचयक्षालितास्तोकलोकमले ।
‘कमलेशयकमण्डलुमण्डला(ना!)यमानपानीयधाराव-

अभ्युत्थानवेला परमेश्वरोपस्थानकालः, तत्र लीलायितं
प्रदक्षिणादिस्थापारः । उदाजहार उवाच ।

हे शशिप्रभासिते ! चन्द्रकान्तिवत् शुके ! हे सदा नवे !
नूतने ! अथवा मङ्गिः आ नूयते स्त्रयते या सा सदानवा । निर्गतेः
गतिहीनस्य ।

पारदः रगः तद्वत् अवदातो विग्रहः । अलोकं अनल्पं ।
लोकमलं लोकाणां पापम् ।

कमलेशयः ब्रह्मा । मण्डला(ना?)यमानं भूषावदाचरत् ।
अवधूता जिता नवसुधा यथा सा तथा ।

१ ‘अथ वृक्षपातवेलालीलामि(यि)तानन्तरं’ B.

२ ‘निरवद्यगद्य’ B.

३ ‘कमण्डलुतायमानपानीय’ B.

धूतनवसुधे । 'वसुधेश्वरभगौरथपथवर्तमानजलकल्लोल-
मिलङ्गिण्डौरपिण्डविडम्बितहरमनोरमतमहासे' ।

महासेनजननि । जननिकरनरकहारिवारिपूरपूरितचि-
भुवनभवने । 'भवनेचानलकौलकवलितबालेन्दुपालमो-
चितपयःप्रदानकुशले । कुशलेखाङ्कितसमौपावने । पाव-
नेन्दिन्दिरमन्दिरारविन्दसुन्दरमेदुरापे । दुरापेश्वरशिर-

वसुधेश्वरेति । विडम्बितः मदृशौकतः हरस्य मनोरमः हामः
ययेति सा तथा ।

महासेनः कार्तिकेयः तस्य हे जननि ! मातः ! । तस्य षाण्मा-
तुरतया गङ्गा माता ।

जनानां निकरः समूहः । चिभुवनमेव भवनम् ।

भवस्य शिवस्य नेचानलकौला नयनाग्निज्वाला तथा कवलितः
यस्तः ।

कुशानां लेखया श्रेण्या अक्षिता पूजिता समौपावनिः निकट-
भूमिः अस्याः सा तथा ।

पावनं पवित्रम् । इन्दिन्दिरः भ्रमरः तस्य मन्दिरं आश्रयः
यत् अरविन्दं पद्मं तेन मेदुराः खिग्धाः आपः अस्याः इति ।
अथ समामाप्तः । ततः कर्णधारयः ।

दुरापं दुर्लभम् । परमगौरवः अत्यन्तादरः ।

१ 'पथप्रवर्तमान' B. • २ 'मनोरमहासे' B

३ 'नेचाम(न)लकौल' A., 'नेचानलकौला' B.

स्सञ्चारसञ्जातपरमगौरवे । 'गौरवेशविशेषप्रभाविनि-
न्दितशारदजलदे' । जलदेवतावगाहनक्षुभितसितच्छ-
दनिवहभासमाने । समानेकप्रदेशसञ्चारिहरिणप्रा-
रब्धकेलिसङ्गरे । 'सङ्गरेचिततटनिषसमुनिजनाकर्ण्य-
मानमनोरमारवे । मारवेदनानभिन्नवैखानसावचित-
सारसवने । सवनेज्यमानादिपुरुषवध्नःस्थलस्थायिकौ'-

गौरवेशः शुक्लवध्नः । शारदः शरत्कालौनः ।

जलदेवता वरुणलोकः । भितच्छदं पद्मम् । निवहः समूहः ।
भासमाने शोभमाने ।

समः अनिच्छोज्जतः यः अनेकप्रदेशः तत्र सञ्चारौ भ्रमणशीलः ।
केलिसङ्गरः केलियुद्धम् ।

सङ्गरेचितः सङ्गवर्जितः । मनोरमः आरवः शब्दः ।

मारवेदना कामजनितपीडा तदनभिन्नः यः वैखानसः वान-
प्रस्थः तैः (तेन ?) अवचितं गृह्यते सारसवर्णं पद्मवर्णं यस्याः
सा तथा ।

सवर्णं यध्नः तत्र दृश्यमानः पूज्यमानः यः आदिपुरुषः
श्रीकृष्णः । प्रभासमूहवत् भित्ते शुक्ले ।

१ 'गौरवेशविशेष' B. २ 'शारदविमलजलदे' B.

३ 'निष्पन्न(वल्ल ?)' B. ४ 'शायि' B.

स्तुभप्रभासमूहसिते । हसितेश्वरशिरोवर्तिशौतद्युति-
केतकौकलिके । कलिकेलिभवनभवनगरदाहोद्धुरधर्मा-
नलप्रभवारणे । वारणेन्द्रावगाद्यमानघनरसे । नर-
'श्रेमुषौसमुदयागोचरहरमौलिमालतीमालाभ्रमकरे ।
मकरेश्वरपृष्ठाधिष्ठायिचरणकिसलये । सलयेन्द्रादि-
वृन्दारकवृन्दविधौयमानयज्ञे । नयज्ञेश्वरभार्गवाङ्गिरस-

हसितः उपहसितः सदृशौकतः इति यावत् । शौतद्युतिरेव
केतकौकलिका इति रूपकम् ।

कलेः कलिनाम्नो युगस्य यत् केलिभवनं विलाममन्दिरं भवः
एव नगरं तस्य दाहे उद्धुरः समर्थः धर्माः एव अनलः वज्रिः
तस्य प्रभवः उत्पत्तिस्थानं एवंभूता अरणिः टाकभेदः ।

वारणेन्द्रः ऐरावणः । घनं निबिडं यत् रसम् ।

नराणां श्रेमुषौ तस्याः समुदयः । भ्रमकरः भ्रान्तिजनकः ।

पचाद्यच् ।

मकरेश्वरः मकरश्रेष्ठः । चरणकिसलयः अङ्घ्रिपङ्कजः ।

सलयः सविनाशः । वृन्दारकाः देवाः । विधौयमानयज्ञे ।

नयज्ञाः नीतिविदः । भार्गवः शुक्रः । आङ्गिरसः वृक्षस्पतिः ।

वाङ्मनसेति 'अचतुर—' ५ । ४ । ७७ इत्यच् निपातितम् ।

प्रभावः महत्त्वम् ।

१ 'श्रेमुषौ (श्रेमुषौ)' B.

२ 'पृष्ठापितचरणकिष्णलये' B.

वाङ्मनसागोचरप्रभावे । 'प्रभावेशमामृतरश्मिमण्डला-
 ज्ञावनसुरसे' । सुरसेव्यमानसैकतसन्निधाने । निधा-
 नेश्वरशैलशिरोविहितरङ्गे । तरङ्गेरितनौरजोदरकुञ्ज-
 गुञ्जद्वमरे । 'धमरेणुहरणप्रवीणाभःसम्भारसम्भा-
 विते । भावितेश्वरप्रलम्बजटाकलापे । कलापे-
 शलस्वर्वासिविलासिनौजनघनजघनावरुहमुग्धप्रवाहा-

प्रभावेशं रोचिषां स्थानं यत् अमृतरश्मिमण्डलं तदाज्ञावने
 सेवने सु शोभनः रसः जलं यस्याः सा तथा ।

सुरैः सेव्यमां सैकतं सिकतामयः देशः तस्य सन्निधानं
 निकटो यस्याः ।

निधानेश्वरशैलः कैलासः तस्य शिरसि शृङ्गे विहितः रङ्गः
 खेलनं यथा सा तथा ।

तरङ्गैः ईरितः प्रेरितः ।

भमरेणुः भ्राम्निज्ञानमेव रेणुः धूलिः ।

भावितः प्राप्तः । प्रलम्बः लम्बमानः । कलापः समूहः ।

कलापेगलः कलाकुगलः । स्वर्वासी देवः । (अभ्रः शोभनः)
 चिविष्टपविटपौ कल्पवृक्षः ।

१ 'वेश्मामितरश्मि' B. २ 'सरसे । सरसेयमान' B.

३ 'प्रवीणार्तःसम्भार' B.

कृष्टचिविष्टपविटपिप्रसूनधवलिते । बलितेजोहारि-
हरिवामपादप्रहारभिदुरब्रह्माण्डमण्डपमध्यराजतै'-
कस्तम्भायमानमहाप्रवाहशोभितजगदौक्षिते । दौक्षि-
तेष्वितलोकप्रदानपटुतटनिविष्टसन्सृष्टनैष्ठिकगोष्ठौस्त'-
वाविर्भावितवासवे । 'वासवेतसन्निकुञ्जनिषण्णकिन्नर-
मिथुनोपगौयमाने । 'यमानेकमदविनाशनोदुरतरवा-

बलेः असुरराजस्य तेजोहारौ यः हरिः । भिदुरः स्वयं
दौर्घ्यमाणः । राजतः रजतसम्बन्धौ यः एकस्तम्भः तदत् आचरण ।
जगदौक्षिते जगद्भिः वौक्षिते दृष्टे ।

दौक्षितानां यज्ञप्राप्तदौक्षाणां ईप्सितलोकः स्वर्गादि तस्य
प्रदानं तत्र पटुः । वासवविशेषणम् । नैष्ठिकः निष्ठावान् मुनिजनः ।
दिरित्यर्थः । वासवः इन्द्रः ।

वासः वसतिरूपः यः वेतसन्निकुञ्जः वेचसतागृहम् । उपगौय-
माने स्तूयमाने ।

यमस्य अधिकमदः गर्भः । वारिधारां धारयतीति धारिणौ
अश्वः । (?) ततः पचाद्यच् ।

१ 'राजमानैकस्तम्भसमागमहा' B.

२ 'नैष्ठिकस्तवाविर्भूत' B.

३ 'वासवेदीवसन्निकुञ्ज' B.

४ 'यमानेकपमद' B.

रिधाराधारे^१ । राधारेवतौपतिसमारधितकलिन्द-
कन्यापरिरम्भणावाप्तहरिहरकायशोभे । यशोभेशप्र-
काशनाशितदुरितान्धकारविसरे । विसरेखायमान-
हरशिरश्चन्द्रचुम्बनपटुचटुलचक्रवाकचक्रवालवाचाल^२-
जलव्यतिकरोद्भूतसगरपार्थिवकुले । वकुलेन्द्रद्रुमादि-
द्रुमच्छायानिषस्रकुरङ्गकुलकवलौकियमाणतौरकलमे ।
'कलमेखलानिनादानुवादिराजहंसरसितोत्ससितवि'^३-

राधारेवतौपती कृष्णवलभद्रौ । कलिन्दकन्या यमुना तस्याः
परिरम्भणं आलिङ्गनम् ।

यशो यशः । भेशः चन्द्रः । दुरितमेव अन्धकारविसरः तमः पटलः ।
विसरेखायमाणः मृणाललतेव आचरन् । चटुलः अपलः ।
चक्रवालः समूहः । व्यतिकरः सम्पर्कः । मगरनाम्नः पार्थिवस्य
राजः । कुलं वंशः ।

इन्द्रद्रुमः वृक्षभेदः । कुरङ्गकुलं हरिणवृन्दं तेन कवलौकिय-
माणः^४ यस्यमानः । कलमः धान्यभेदः ।

कलः अत्यक्तमधुरः । मेखला काञ्ची तस्याः निनादानुवादो
शब्दानुकारो । रसितं शब्दः । विपुलं महत् । पुक्लिमेव जघनः
यस्याः इति । 'शेषात् विभाषा' ५ । ४ । १५४ इति कप् ।

१ 'वारिधाराध(धा)रे' B.   २ 'चक्रवाके । चक्रवाल' B.

३ 'मेखलानुनादानुवादि' A. C. , 'मेखलानिनादानुवादि' B.

४ 'रसितोद्भासित' B.

पुलपुलिमजघनके । घनकेतकौवनपवनान्दोलितनौ-
लोत्पलकुन्तले । कुन्तलेलिहानभौघणसमरार्णवसन्त-
रणप्रवीणदेवव्रतनिपौतकुचकलश्रे । कलश्रेवालमञ्जरी-
ग्रासलालसतिमिनिकरविराजमानप्रवाहभूषितमदन-
दहनमस्ते^१ ।

नमस्ते महोर्मोजिताहौनभोगे

नभोगेयकौर्त्ते नमद्विप्रसिद्धे ।

प्रसिद्धेऽस्तु गङ्गे मुदे तेऽम्बुधारा^२

बुधाराधिते दत्तसन्तानभोगे ॥ १ ॥

घनं निबिडम् । नीलोत्पलान्येव कुन्तलाः ।

कुन्ताः एव लेलिहानाः मर्षाः । देवव्रतः भौघः ।

कलं शोभनं शैवालम् । तिमिः जलजन्तुभेदः । मदनदहनः
शिवः । मस्तं मस्तकम् ।

अहौनः शेषनागः तस्य भोगः देहः । नभसि गेया कौर्त्तिर-
स्येति । नमस्तः त्रिपाः सिद्धास्य यच्च । मुदे हर्षाय ते तव
अम्बुधारा अस्तु । हे बुधाराधिते ! पण्डिताराधे ! । दत्तः सन्तानः
वंशः भोगः सुखं च यथा ॥

१ 'मस्तके नमस्ते नमस्ते' ।

२ 'नेन्दुधारे' B.

नभोगे 'खलाशौविषातङ्कः' वौशः
 कवौशस्तवेमं स्तवं व्याततान ॥
 ततानन्तकीर्तिः कलाभाजनानां
 जनानां शिरोदाम देवेश्वरोपि ॥ २ ॥
 इत्यभिधाय विरराम ॥

इति तृतीयस्तवके गङ्गास्तुतिर्नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥ २ ॥

नभसि गच्छतीति हे नभोगे ! खलाः एव आशौविषाः सर्पाः
 तेभ्यः यः आतङ्कः भयं तत्र वौशः गतुः । कवौशः कवौश्वरः ।
 व्याततान विस्तारयामास ।

तता विस्तृता अनन्ता कीर्तिरस्येति । कलाभाजनानां कला-
 पात्राणां शिरोदाम श्रेष्ठः इत्यर्थः । देवेश्वरः इन्द्रः । अथ च
 देवेश्वरनामा कविः ।

इति तृतीये द्वितीयं कुसुमम् ॥ २ ॥

१ 'खलाशौविषातङ्कनिष्ठा' वौशः' A. C.

२ 'तृतीयस्तवके' B.

अथ विहितस्तवस्य भ्रूसंज्ञया पुरुहताज्ञयेवाहताः
सविनयमुचितोपचितामेतां वाचमवोचाम ॥ नमः
'कमलाकामुकानुकारावतरणेभ्यः श्रीचरणेभ्यः । सम्प्रति
प्रसादप्रामादतः १ संसारगु(म?)रुमरीचिकावौचिका-
मृषातृषापगमभाजः २ सुधासागरमध्यमध्यगमाम ।
एतर्हि बर्हिवाहनः कृतात्मसंवाहनः ३ ज्ञानदर्पणः

भ्रूसंज्ञया भूसूचनया । पुरुहताज्ञया इव आहताः इन्द्राज्ञयेव
आह्वानिताः । उचितोपचितां उचिता याग्या उपचिता प्रमेय-
बहुला । उपचितोपचितेति पाठे उपचिता पूजिता ।

कमलाकामुकः कृष्णः तदवतारस्वरूपेभ्यः ।

प्रसादः प्रसन्नता तस्य प्रामादः गृहम् । मरुः निर्जलस्थानम् ।
मरीचिकावौचिका मृगदृष्ट्या । मृषा वृथा । तृषा पिपासा
तस्याः अपगमः क्षयः । अगाधमध्यं अतलस्पर्शान्मः । अगमाम
प्राप्ताः स्म ।

सत्सङ्गादत्यन्तसुखावाप्तौ वृद्धसम्वादमाह । एतर्ह्येत्यादि ।
एतर्हि एतादृशि काले । बर्हिवाहनः कार्त्तिकेयः । कृतं आत्मनः
संवाहनं शुश्रूषा येन स तथा । ज्ञानमेव दर्पणः अनुप्रकाशः

१ 'कामुकावतरणेभ्यः' B. . २ 'गुहमरुमरीचिका' B.

३ 'सा(सी?)धुसागरमगाधमध्यः' B.

४ 'कृतात्मसंवाहनः' B., 'कृतात्मसंवाहनाज्ञान' A. C.

कृतनिजार्पणः सद्यो याज्ञवल्क्यवाक्यमाशिश्रिये'
 निःश्रेयसश्रेयसं । अधुना धुनाना पापानि सुरधुन्यं-
 ध्वनीनतामयासौत् । अतोऽस्माकं न भविता भविता ।
 'भगवन्भवन्मुखसुखावलोकनादुत्सारितातुच्छकृच्छ्रो-
 क्छायनिकायस्य कायस्य फलमविकलमवापाम ।
 भवानेको 'भवानेकोपपातकव्रातकलभकुलनिराकुल-

यस्य । कृतं निजस्य आत्मनः अर्पणं अर्थात् गुरौ याज्ञवल्क्ये येन
 स तथा । आशिश्रिये आश्रितवान् । निःश्रेयसश्रिये मोक्षात्मका-
 नन्दसम्पदे । मत्सङ्गादत्यन्तदुःखध्वंसेन परमानन्दाधिगमो भवतीति
 यदा ज्ञातवान् तदैव याज्ञवल्क्यादोष्यात्मवचनं (१) जयाह इत्यर्थः ।

विनयपुरःसरमाह । अधुनेति । धुनाना कल्पयन्तौ सुरधुनौ
 गङ्गा । अध्वनीनतां पान्थभावम् ।

भविता संभारितम् । न भविता न भविष्यति ।

उत्सारितः दूरीकृतः । अतुच्छः महान् । कृच्छ्रोच्छ्रायनिकायः
 दःखोद्रेकसमूहः यस्य स तथा । अवापाम् प्राप्ताः स्म ।

एकः श्रेष्ठः । भवान् एकः त्वमेकः । भवस्य ससारस्य अनेकं
 बहलम् । उपपातकं गोवधादि । व्रातः समूहः । कलभः

१ 'वाक्यैक्यमाशिश्रिये निःश्रेयसश्रिये' B.

२ 'सुरधुनीहाध्व' B. ३ 'भविता भविता' B.

४ 'सुखावलोकनादनुकृष्टातिहृष्टोच्छ्रायनिकायस्य फल' B.

५ 'व्रातकलभकुलकवलनकठोर' B.

कवलनकठोरकण्ठोरवः । भवदागमनप्रसङ्गो^१ गङ्गा-
प्रवाह इवाच प्रायेण प्रावर्त्तत । युष्मद्विजयव्याजेन
राजीवजन्मा^२ सन्मार्गेपदेशायाम्मै समाजिह्वीते स्म ।
उन्निद्रश्चन्द्रो वाऽऽगत्य धरणीसरणीरमृतसारणीभिर-
भिषिषेच^३ । किं बहुना । भवादृशां दर्शनमेव दारुण-
दुरितदारणम्^४ । सम्भाषणमेव निखिलोपनिषन्निषेव-

करिष्यावकः । निराकुलकवलनं यथेष्टयामः । कठोरः निष्ठुराङ्गः ।
कण्ठोरवः सिंहः ।

प्रायेण बाहुल्येन ।

विजयव्याजेन प्रस्थानच्छलेन । राजीवजन्मा ब्रह्मा । सन्मार्गस्य
मत्पथस्य । उपदेशाय प्रदर्शनाय । अस्मै प्रस्तुतदेशाय । प्रा (समा ?)
जिह्वीते स्म प्रस्थितवान् ।

उन्निद्रः उदितः । सरणी पदवी । अमृतसारणीभिः पीयूष-
नालिकाभिः । सारणी धरा वा । अभिषिष्यति । 'षिषिर्
चरणे' इति । इदन्तत्वात् ।

उपनिषद् वेदभेदः ।

१ 'प्रसङ्गाद्गङ्गाप्रवाह इह प्रावर्त्तत' B.

२ 'राजवन्मनसंका(मा ?)र्गेपदेशाय देशायाम्मै' (?) B.

३ 'रभिषिष्यति' B., 'रभिषिषिच' D.

४ 'दारुणम्' B

णम् । स्पर्श एव स्पर्शाश्मलाभः । शुश्रूषैव ब्रह्मशुश्रूषा ।
 सन्निधानमेव सन्निधानम् । समाराधनमेव धनम् ।
 तदद्य निरवद्यं दिनम् । तिथिरतिथिः 'श्रेयान्मुहूर्तः सम-
 पद्यत । मातापितृयोः पवित्रोऽन्वयः प्रतिष्ठानिष्ठामवाप ।
 नित्यकृत्यानि कृतकृत्यानि । नित्याभ्युदयभाजो वयम् ।
 यद्यपि कृपासृतस्पृशा दृशा भृशं कृताः कृतार्थास्तथापि
 वाचालता वाचालताकाण्डमकाण्डं ताण्डवयति ।
 भगवन् ! परित्यागादकृशक्लेशः कतमो देशः कृतः ।
 स्वच्छन्दमागच्छद्विरच्छधीभिः के के वाऽऽश्रमा गतश्रमा

तत् स्पर्शाश्म यस्य स्पर्शेन सर्व्वं धातवः हिरण्ययतां प्रयान्ति ।
 तव शुश्रूषा मेवा ब्रह्मशुश्रूषा विधातुः निषेवणम्, वेद-
 श्रवणेच्छा वा ।

सन्निधानं सान्निध्यं, प्रशस्तधनं च ।

'अन्वयः वंशः । प्रतिष्ठा मङ्गलं तस्य लिप्ता काष्ठा ।

वाचालता सुखरता । वाचालताकाण्डं वास्ततानालम् ।

'टापं चापि हलन्तानां जुधा वाचा दिशा गिरा ।' इति ।

अकाण्डं अकस्मात् । ताण्डवयति नर्त्तयति ।

अच्छधीभिः निर्मलज्ञानैः । विश्रमात् निवसनात् ।

१ 'सन्निधानं स' B.

२ 'श्रेयान्मूर्तः समुहूर्तः' B.

३ 'कृतकृत्या नित्या' B.

विश्रमादक्रियन्त । क्वचिदुल्लाधापघनता घनतामात-
नोति बहुश्रेयसाम्^१ । अत्र पविषच्चरिचैरयं क्रियन्ति
दिनानि यावदावसथः सनाथः^२ क्रियते । क्रियन्त्य-
हानि^३ पुण्यहानिरहितैरिहातिवाहनौयानि मान-
नौयैः । क्व वा यियासाऽऽयासातिशयदायिनी । भगवन्तः
क्रियन्तः श्रीमतामन्तिके ज्ञानामृतस्नातकाः^४ प्रति-
निवसन्ति । निषिद्धविहङ्गजनाधिकरणं किमधिकरणं

क्वचित् प्रश्ने । उल्लाघः निर्गतः गदात् । अपघनं अङ्गम ।
घनतां नैविद्यम् ।

आवसथः आवासः ।

अतिवाहनौयानि प्रापणीयानि ।

यियासा गमनेच्छा । आयासातिशयदायिनी अतिशयखेद-
कारिणी ।

ज्ञानं एव अमृतं जलं तेन स्नाताः एव स्नातकाः । स्नार्थं
कः । स्नातकाः चिसन्ध्यस्नायिनः व्रतिनः । तथा च— ‘स्नातकस्ना-
तप्रती ।’ कति क्रियन्तः । सन्तः साधवः ।

विहङ्गजनः नास्तिकलोकः । अधिकरणं अधिकारः, अधि-

१ ‘घनतन्मातनोति । अत्र’ B. २ ‘सनाथोक्रियते’ B.

३ ‘क्रियन्त्यहानि वा पुण्य’ B.

४ ‘मृतस्नातकाः स्नातकाः कति प्रतिवसन्ति समिधौ’ B.

व्याख्यायते विख्यातव्यातिवादैः श्रीपादैः । कियत्सङ्ख्याः
 सङ्ख्यावन्तः ओचियाः ओतारः । प्रशस्तसमस्त-
 पुस्तकसङ्ग्रहोऽस्ति न समस्ति वा । सव्यासात्प्रागेव
 गेयचरितैरधिजगे खगेन्द्रवाहनावाहनाऽमलमतिभिः ।
 उत सव्यस्य 'गुणराशि'भः प्रथमाश्रमादेव देवता-
 वतारैः सव्यस्तम् । अथ^१ पृथुलश्रमाद्वितीयाश्रमात् ।
 विश्वाभयदानदक्षदक्षिणहस्तानां सव्यस्तानां काको-
 दरनायकोदरमुत्तदामोदरदृढाश्लेषोष्णासितरमास्यानि

करणपन्थस्य । व्यातिवादैः व्यातिपञ्चकवादिभिः । प्रसिद्धैर्वा ।
 श्रीपादैः कृतसङ्ग्रहासैः ।

सङ्ख्यावन्तः पण्डिताः । ओचियाः वेदज्ञताः ।

न समस्ति न सम्यक् अस्ति ।

गेयचरितैः प्रशंस्यचरितैः । अधिजगे पठितम् । खगेन्द्रवाहनः
 कृष्णः । आवाहनं तत्सपर्या ।

उत पञ्चान्तरे । सङ्ग्रहस्य सङ्ग्रहासं कृत्वा । प्रथमाश्रमात्
 [मध्यमार्थात् ?] ।

द्वितीयाश्रमात् गार्हपत्यात् । प्रभूतश्रमात् महाखेदात् ।

काकोदरः सूर्यः तस्य नाभकः शेषनागः । उदरशब्देनाथ

कति चातुर्मास्यानि । सम्प्रति निःप्रतिमप्रज्ञ वज्रात-
सुरगुरवः श्रीगुरवः कस्मिन्नुपवर्त्तने वर्त्तन्ते । कियतो
यतौश्वराणामजनि जनितः प्रभृति विमला वर्षमासा ।
अद्य बन्धपादानां साधुमाधुरौ भिक्षा पीयूषकक्षा-
मनूषानचयगृहेषु ग्रहीष्यति, किमु कस्यापि भाग्य-
भाजो भवने भवनेपथ्यभूताभिख्या' भविष्यत्ये-
कभिक्षा ।

गात्रमात्रमुपस्थितम् । रमा लक्ष्मीः, तस्याः आस्थं सुखम् । कति
कियत्परिमाणानि । चातुर्मास्यानि वार्षिकत्रतानि ।

उपवर्त्तने देशे । वर्त्तने जीवगोपाये ।

यतौश्वराणां सज्जासिन्ध्रेष्ठानाम् । जनितः प्रभृति जन्मादितः ।
वर्षमासा वत्सरश्रेणी ।

प्रतिपद्यं मधुकराः इव प्रतिगृहं ओत्रियाणां यतय यां
कामयन्ते सा माधुरी भिक्षा । पीयूषकक्षां अमृतमाकृष्यम् ।
अनूषाणाः साङ्गवेदाध्येतारः । भवने गृहे । भवनेपथ्यभूता
जगदलङ्काररूपा । प्रभूताभिख्या प्रचुरा शोभा । 'अभिख्या
नामज्ञोभयोः' । इत्यमरः । प्रभूता भवेतिपाठे एकभिर्चेति
विशेषणं भिक्षायाः । एकं एकवारं भिक्षा याचनं यस्याः सा
तथेत्यर्थः ।

अन्यच्च, श्रीमतां^१ वेदान्ते वेदान्तेवासिप्रसिद्धिभिरेव
जनो भगवन्महिमानम् । मौमांसां^२ निस्सीमां साम्प्रतं
प्रतिपद्यामहे महेच्छानाम् । भवदुपन्यासादिद्वित-
कणादानुवादा अक्षपादानुवर्तिन्यो विद्याः प्रसिद्ध-
बौद्धप्रयुक्तकर्तृककर्मशरेभ्यो न विभ्यतीत्यभ्यर्हिताः
प्रकाममामनन्ति । स ह्ये^३ त्वसह्येयसह्यावत्सह्ये मुख्य-

वेदान्ते वेदान्तदर्शने । वेद जानाति । अन्तेवासिनां शिष्या-
णाम् । प्रसिद्धिभिः ।

मौमांभा जैमिनिमुनिप्रोक्तशास्त्रम् । निस्सीमां निरवधि-
भूताम् । साम्प्रतं इदानीम् । प्रतिपद्यामहे जानीमः ।

विहितः कणादस्य कणादमुनिप्रोक्तस्य वैशेषिकदर्शनस्य
अनुवादः अनुकारः आभिः ताः तथा । न्यायममानतन्त्रं वैशेषिक-
दर्शनमिति प्रसिद्धमेव । अक्षपादानुवर्तिन्यः विद्याः न्याय-
शास्त्राणि । न विभ्यति न अस्यन्ते इत्यतः कारणात्, अभ्यर्हिताः
प्रजिताः । अर्थात्तत्रैव विद्याः जनाः यथेष्टं आमनन्ति सम्यक्
आमन्यन्ते ।

साह्ये कपिलमुनिप्रोक्ते शास्त्रे । असह्येयानां सह्यावतां

१ 'श्रीमन्तो वेदान्ते वेदायन्ते वेदान्तेवासिप्रसिद्धेरेव' B.

२ 'मौमांसामतीमां' B.

३ 'साह्येऽसह्येय' B.

तथा लिखन्ते^१ लेखैरपि युष्मादृशाः । आपातप्राञ्जल-
पातञ्जलजलधिरञ्जलिना कलितः कलितमोहारिभिः ।
गुणानां^२ साहित्यं साहित्यमादधाति धातृगुल्यानाम् ।
तत्तद्रसप्रसवित्वं कवित्वं विभर्त्ति कौर्त्तिमतामित्यनु-
शुश्रुम । अतएव युष्माभिरनूष्माभिषङ्गैः समं
सविस्मयाः समगंस्मद्द्वैत्यभिहिते विहितयथोचितानु-

पण्डितानां, मञ्ज्यायां सम्यक् कथने गणनायां वा । मुख्यतया
श्रेष्ठतया । लेखैः देवैरपि भवन्तः लिखन्ते ।

आपातप्राञ्जलः अविचारतः अगमः । पातञ्जलं शास्त्रं
षष्ठं दर्शनं तदेव जलधिः । कलितः गृहीतः । कलितमोहा-
रिभिः । कलिजन्याजानध्वंसकैः ।

साहित्यं सङ्गतः । साहित्यं काव्यादि ।

तत्तत् प्रसिद्धम् । रसप्रसवित्वं रसजनकत्वम् । कवित्वं
कर्तृ । विभर्त्ति ।

ऊष्मा गर्भः, तस्मात् यत् अभिषङ्गः अभिभवः तद्रहितैः ।
समगंस्मद्भिः सङ्गताः स्म । विहितयथोचितानुवादे दत्तोत्तरानु-
रूपप्रत्युत्तरे । सप्रसादे प्रसङ्गे । प्रसादे मञ्ज्यामिनि । तदनु

१ 'लिखन्ते युष्मादृशाः' B.

२ 'गुणसाहित्यं च साहित्यं न दधाति' B.

वादे 'प्रदक्षिणाचरणप्रणामादिना सप्रसादे प्रसादे
तदनु तदनुज्ञया ततस्तीव्रमात्राजिष्ण ॥

इति 'तृतीयस्तवके भगवदौरणं नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥

तस्यान्तरम् । तदनुज्ञया तस्याज्ञया । ततः तस्मात् स्थानात् ।
तीव्रं शीघ्रम् । आत्राजिष्ण आगताः स्म ।

इति तृतीये तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥

१ 'प्रदक्षिणाचरणचरणप्रणामादिना संप्रसादे तदनुज्ञया' B.

२ 'तृतीयकथास्तवके भगवदाभाषणं नाम' B.

अथ दक्षिणेन क्षोणीपतिमार्गं भार्गवमिव परशु-
भोक्त्रासितम् । अमृतसम्भारमिव कुण्डलसल्लक्ष्मीकम् ।
वशिष्ठमिव वशिष्ठेष्टम् । पराशरमिव पराशयज्ञम् ।
वेदव्यासमिव वेदव्यासक्तम् । 'शुकमिवाशुकलितपर-
मार्थम् । दुर्वाससमिव दुर्वासनाशून्यम् । जमदग्नि-
मिवानमदग्नितेजसम् । 'गर्गमिव भर्गभाजम् ।

दक्षिणेन क्षोणीपतिमार्गं राजवर्त्मना दक्षिणभागं ब्राह्मण-
सुपागम्य इदं अवादिषम् इत्यन्वयः । मार्ग इति 'एनपा द्वितीया'
२।२।२ इति द्वितीया । भार्गवं परशुरामम् । परेषां
शुभया उक्तासितम् । परशोः परश्वधस्य भा दौमिः तथा
उक्तासितं च ।

कुण्डलाभ्यां सन् लक्ष्मीः यस्य तं तथा । पक्षे कुण्डे लक्ष्मन्तो
लक्ष्मीः यस्य ।

वशिष्ठेष्टं जितेन्द्रियश्रेष्ठम् । पराशयज्ञं परेषां अभिप्रायविदम् ।

वेदे व्यासक्तं अनुरक्तम् ।

आशु ग्रीष्मं कलितपरमार्थं प्राप्ततत्त्वज्ञानम् ।

आनमदग्नितेजसं आनमत् नक्षीभृतं अग्रेरपि तेजः यतः तं
तथा ।

भर्गभाजं शिवभक्तम् ।

१ 'मिव(वा)शुकलित' B. २ 'दमदग्नितेजसम्' A.

३ 'भार्गवमिव' B.

कश्यपमिव 'वश्यपरमेन्द्रियवर्गम् । गौतममिव ^१श्रौत-
मतप्रवर्त्तकम् । विश्वामित्रमिव विश्वमित्रम् । अत्रिमिव
सच्चिप्रवरम् ^२ । क्रतुमिव क्रतुक्रियाकोविदम् । कुत्स-
मिव अकुत्सचरितम् । वत्समिव वत्सलम् । जावालि-
मिव जौवालिदयालुम् । त्रयीपथप्रथमपान्थम् । तरु-
णायमानकरुणारसनिर्घासपौयूषवर्षिभिर्दृगञ्चलैरुदञ्च-

वश्यपवनेन्द्रियं स्वाधीनप्राणचक्षुरादिकम् ।

श्रौतमतं वेदहितं कर्म तस्य प्रवर्त्तकम् ।

मन्त्रिप्रवरं श्रोत्रियश्रेष्ठम् ।

क्रतुक्रियाकोविदं यज्ञक्रियाभिज्ञम् ।

अकुत्सं अनिन्द्यं चरितं चरित्रं यस्य तं तथा ।

वत्सलं दयालुम् ।

त्रयीपथः वेदमार्गः ।

तरुणायमानः वर्द्धमानः करुणारसनिर्घासः आनन्दाशुप्रवाहः
तदेव पौयूषं अमृतं तद्वर्षिभिः दृगञ्चलैः अपाङ्गैः उदञ्चयन्तं
उद्गमयन्तं चन्द्रचक्रवालं इन्दुबिम्बम् ।

१ 'वश्यपवनेन्द्रियम्' B

२ 'श्रौतमतप्रवर्त्तकम्' B.

३ 'सच्चिप्रवरम्' B.

यन्तमिव चन्द्रचक्रवालम् । ईषदुन्मिषदृशनदीधितिच्छ-
लेन स्वच्छमाशयं प्रकाशयन्तम् । उपमठपठदकुण्ठ-
कण्ठवैकुण्ठभेक्तविरक्तप्रव्यक्तोक्तसूक्तसंसक्तचेतसमूर्द्धरेत-
समजिह्वां 'ब्रह्मानिष्ठं ब्राह्मणं सम्यगुपागम्य' एतद-
वादिष्य ॥

श्रीमन्नमस्कुर्महे महेशमहसामचभवतां भवतां
विहिततौर्यसार्थसञ्चरणौ चरणौ । भवांश्च' चतुरान-
नोप्यनष्टश्रुतिः । पुरुषोत्तमोऽपि न मायावल्लभः ।

ईषत् अल्पं उन्मिषन्तौ प्रभाषमाना दृशनदीधितिः दन्तच्छटा
तच्छलेन अच्छं शुभ्रं आशयं अन्तःकरणं प्रकाशयन्तम् ।

उपमठं मठममौषे । अकुण्ठः अमन्दः । वैकुण्ठभक्ताः
वैष्णवाः । विरक्ताः निर्विष्णाः । सूक्तं शोभनं उक्तं स्तवादि ।
ऊर्द्धरेतसं योगिनम् । अजिह्वा ब्रह्म] निष्ठं अद्वैतपरम् ।

[महेशमहसां] महेशस्य महः येषां ते तथा । अचभवतां
पूज्यानाम् ।

चतुराननः धाता वक्ता च । न अष्टमङ्गातकर्णः । अनष्टवेदश्च ।

पुरुषोत्तमः कृष्णः, पुरुषश्रेष्ठश्च । न मायावल्लभः न लक्ष्म्याः
प्रियः । न कपटप्रियश्च ।

१ 'मजिह्वाब्रह्मनिष्ठं, टीकाकारमस्मत्तः पाठः ।

२ 'मुपगम्येदमवादिष्य' B. ३ 'भवांश्चतुराननो' B.

‘गिरिशोऽपि नास्थिरचित्तशोभः । ततो न कस्य नमस्यः ।
भवतः कलानिधेरनुपाधिरियं चातुरी, यच्चतुरचन्द्र-
कान्ताननां^१शुरोचितं वचनपीयूषं वर्षतीति निर-
वद्यालापपद्यामनुसरामः । एकः सातिरेकविवेकः
केषां विदुषां परिषदि न गण्यसे पुण्यश्रेमुषौकः^२ ।

गिरिशः शिवः, गिरः वाण्याः ईशश्च । .

‘गिरिशो गौरिशो वापि गिरिशश्च प्रकीर्तितः ।’

इति शब्दमहार्णवः ।

नास्थिरचित्तशोभः न अस्थिरा कौकसेन रचितशोभः । न
अस्थिरा चिता शोभा यस्येति च ।

भवतः तव । कलानिधेः चतुःषष्टिकलानिवासस्य, अथ च
चन्द्रस्य । अनुपाधिः नैसर्गिकी । चातुरी चतुरता । इयं हि,
चतुरः दक्षः, यच्चातुरी कर्त्री । चन्द्रकान्ताननस्रवोचितं चन्द्रवत्
कान्तं यत् आननं तस्मात् स्तवणं निःसरणं तदक्षितम् । अथ च
चन्द्रकान्तः मणिभेदः तदाननस्रवोचितम् । वचनपीयूषं वागमृतं
वर्षति । आलापपद्यां वाक्पदवौम् ।

सातिरेकः सातिशयः ।

परिषदि गोष्ठ्याम् ।

१ ‘गिरिशोऽपि’ B.

२ ‘ननाऽतिशुरोचितं’ B.

३ ‘सेमुखौकः’ B.

‘आसीद्यास्मदीया दिदृक्षा प्रेक्षावन्तं भगवन्तं’ प्रति सम्प्रति^१ सा पूर्णा । न किमप्यपेक्ष्यमपेक्षते । यदन-
वद्यविद्याविद्युदुद्योतोद्योतितमेदिनीमण्डलानामवि-
कलां^२ कलां कलयामः कुशलतां कुशलतां दधतां^३
श्रीमताम् । तथापि मुदा सदाचारस्वच्छा पृच्छासौ
विधीयते ‘भव्यमव्यवहितमव्याहतचित्तानाम् । कश्चि-
दाचारचातुरौतुलितविरल^४पुरुषरत्नानामियमेव नगरी
गरौयसी, सदावद^५तभगवदवस्थानात्’ । उत कुतो-
ऽप्यागतं वतंसभूतैर्भूतलस्य । कियन्तः श्रीमतामि-

आदीया (?) अस्मदीया आद्या (?) । दिदृक्षा दर्शनेच्छा ।
प्रति लक्षौहृत्य । पूर्णापूर्णा अतिशयेन पूर्णा ।

विद्या एव विद्युतः तस्याः उद्योतः प्रकाशः । अविकलां
अप्रतिहताम् । कुशलतां दर्भलताम् ।

पृच्छा प्रश्नः । भव्यं कुशलम् । अव्यवहितं व्यवधानशून्यम् ।
कश्चित् प्रश्ने । चिरत्नं पुरातनम् । पुरुषरत्नं पुरुषश्रेष्ठम् ।
वतंसभूतैः भूषणरूपैः ।

१ ‘अद्य यावन्मदीया दिदृक्षा’ B.   २ ‘भवन्तं’ B.

३ ‘सम्प्रति पूर्णा पूर्णालापकमपेक्षते । यद्यप्यनवद्य’ B.

४ ‘मविकलं कलयामः कुशलतां दय(घ)तां’ B.

५ ‘मव्यवहितचित्तानां’ B.   ६ ‘चिरत्नं’ D.

७ ‘भवदवस्थाना’ B.

हाग्रहारा 'धराग्रहाराः शालिशालिनः । 'कश्चिद्दि-
 पश्चिद्यजमानो भवन्मनोचितो वर्तते कीर्तिमताम् ।
 प्रतिग्रहं^१ प्रति ग्रहं जहति महति यत्ने महितमहि-
 मानः । गृह एव निगृहीतेन्द्रियग्रामैरव्यग्रमवस्थीयते ।
 किं वा कापि कदापि 'गम्यतेऽनवगम्यतेजोभिः ।
 कस्मिन्नप्यवसरे नरेश्वरावासं^२ प्रति सम्प्रति यात्रा
 क्रियते न्यक्क्रियते वा तत्सम्बन्धः । कति प्रतिदिनं
 स्नानानि^३ सम्भवन्ति शुभवन्ति । माध्यन्दिनं कर्म निर्ममे

अग्रहाराः क्षत्राणि । धराग्रहाराः पृथ्याः श्रेष्ठहाररूपाः
 शालिशालिनः कलमादियुक्ताः ।

प्रतिग्रहं दानम् । प्रति लक्षौक्य । ग्रहं ग्रहणशक्तिम् ।
 जहति त्यजन्ति । महितमहिमानः पूजितप्रभावाः ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामैः जितेन्द्रियचयेः ।

न्यक्क्रियते दूरीक्रियते । तत्सम्बन्धः नरेश्वरावासयात्रासम्बन्धः ।
 शुभवन्ति शुभयुक्तानि ।

१ 'धराग्रहाराः' B. २ 'एतिग्रहं प्रतिग्रहं जहति यत्नेन' B.

३ 'गम्यतेऽगम्य' B.

४ 'प्रति यात्रा' B.

५ 'भवन्ति' B.

निर्ममेहितैः । भोजनमजनि रजनि[जानि]करनिकर^१-
निभशुभयशसाम् । उत^२ विचक्षणानां क्षणादुपरि
परिस्थितिर्भविचौ भोजनस्य । ^३कस्मिन् वादिगिरि-
विदारणदारुणकुलिशास्त्रे शास्त्रे मेदुरः स्फुरत्यादरो-
दरोन्निद्रतामरसोदरसोदरनेत्राणाम् । ^४कापि व्याक्रि-
यते व्याख्या । उत न व्याक्रियते किमपि । ^५प्रत्यह-
महं यथा भवदवलोकनादामोदमासादयामो^६ दया-
मोदितमनोभिः सुमनोभिस्तथा विधेयम् । इत्य-

निर्ममे कृतम् । निर्ममेहितैः निर्ममत्वचेष्टितैः ।

रजनिचरः चन्द्रः ।

भविचौ भविष्यति ।

कुलिशास्त्रे तन्नरूपास्त्रे । मेदुरः स्नेहनिबद्धः । दरोन्निद्र
ईषद्विक्रमितं तामरमं पद्मं तस्य उदरपत्रं अन्तःस्थपत्रौ तस्याः
सोदरं मद्गुणं नेत्रं येषां तेषां तथा ।

व्याक्रियते वितन्यते ।

महं उत्सवम् । आसादयामः प्राप्नुमः । दयामोदितमनोभिः
रूपार्द्रहृदयैः । सुमनोभिः पण्डितैः । विधेयं करणीयम् ।

१ 'रजनिजानिनिभशुभयशसाम्' B.

२ 'उत रुचितक्षणादुपरि' B.

३ 'कस्मिन्' कस्मिन् वादिगिरिविदारणदारुणि शास्त्रे' B.

४ 'कापि न व्याक्रियते व्याख्या' B.

५ 'प्रत्यहमिह' B.

६ 'दवलोकनामासादयामो' B.

स्माकमाकर्ण्य कर्णरसायनं^१ वचनं तैरपि . कपिल-
मुनिकल्पैरनल्पजल^२धरध्वनिमधुरगम्भीरतारभारती^३-
प्रतिशब्दमुखरितमन्दि(न्द !)रोदरमिदमुदौरयामासे ।
सुचिरमपरिचयवशादसाम्प्रतं^४ साम्प्रतपौर्वापर्यविपर्य-
योद्यदकस्मादस्माभिरधीयते । तच्च पविचगुणगणै-
र्दूषणगणग्रहणग्रहिलैर्न भाव्यं^५ भावव्यञ्जितमहित-
महिमभिर्महाशयैः । नयनयोरमितममृतद्रवं स्रवन्तः के
भवन्तः । अभिवादये^६ दयेन्दिरामन्दिरायमानहृदया-

कर्णरसायनं श्रोत्राण्यायनम् । मन्दिरोदरं इति क्रिया-
विशेषणम् । उदौरयामासे उक्तम् ।

असाम्प्रतं अयोग्यम् ।

भावव्यञ्जितमहितमहिमभिः स्वप्रकाशेनैव व्यक्तौकतपूजित-
महत्त्वैरित्यर्थः ।

अमितं अपरिमितम् ।

अभिवादये नमस्करोमि । दयेन्दिरा दया एव इन्दिरा
लक्ष्मीः । अनुप्रायिताम् अगर्विताम् ।

१ 'रसायनं तैरपि' B.

२ 'रनल्पजलजलधर' B.

३ 'गम्भीरभारती' B.

४ 'दसाम्प्रतं पौर्वापर्य' B.

५ 'यत्किञ्चिदकस्मा' B.

६ 'दूषणग्रहणग्रहिलैर्भाव्यम्' B.

७ 'भाव्यं जितमहिमभि' B.

८ 'दयेन्दिरासनायमानहृ' B.

रविन्दाम्युष्माननूष्मायितान् । सम्यगागम्यतां नितान्त-
पवित्रचरित्रैः । इहोपविश्यतां दृश्यतां दधानैर्गुण-
निधानैः । सर्वतः शर्म 'स्वधर्मनिर्मलमनसां सुमनसाम् ।
कृतः कृतकर्मस्यर्करहितैरिहायातम् । 'गृहादिहागम्यते-
रम्यतेजोभिः श्रीमद्भिः, उत कृतश्चिद्विपश्चिद्वरेण्यैर-
न्यतः । अत्रागमनेनायं ग्रामो गुणग्रामोचितः' कदा विर-
चितः परिचितकलाकलापैर्मधुरालापैः । किं नाम नाम
निकामनिर्मलमतौनाम् । विहितविद्वज्जनवृजिन-
निर्वासः^१ क्व वासः कृतः कृतज्ञैः । अयं संवसथः सनाथः
कियन्ति वासराणि करणौयः । किं किमधीतं
सुधीभिः । किं किञ्चन^२ पुस्तकमस्ति स्वस्तिमताम् ।

दृश्यतां मनोज्ञताम् ।

शर्म सुखम् ।

विपश्चिद्वरेण्यैः पण्डितश्रेष्ठैः ।

नाम सम्भावनाग्रामम् । नाम मञ्जा च ।

वृजिननिर्वासः पापनिराकरणम् ।

संवसथः वासः ।

१ 'स्वधर्मकर्मनिर्मलमनसा' B.

२ 'गृहादिहागम्यतेऽगम्यतेजोभिर्बत' B.

३ 'ग्रामोपचितः' B. '४ 'निर्वासोऽयं वासः क्व कृतः' B.

५ 'किं किं च' B.

निर्मितामितखेदच्छेदः^१ को वेदः कोविदैः पद्यते ।
 का वा शाखा विशाखानुकल्पानाम् । को देशः पेशल-
 प्रकृतीनाम् । अदृष्टाः पोष्टाः कति सन्ति भवताम्^२ ।
 कति भार्या आर्याणाम् । ^३बहवः पुत्राः, किं द्विचा
 एव देवकल्पानाम् । कियत्यः कन्या विश्वाधिकन्याय-
 भाजाम् । जनयित्रीजनकौ ^४जनकौतुकदायिचरितौ
 किमासाते, वसाते वा कौर्त्तिशेषपटं निष्कपटम् ।
 इयन्ति दिनानि यावदावयोः किमिति दर्शनजनिर्ना-
 जनि । ^५अयाचितं भृशं बलं शम्बलं किञ्चनाऽस्ति

शाखा वेदशाखा, काण्व-कुथुमि-माध्यन्दिनादि । विशाखः
 कार्त्तिकेयः । तदनुकल्पानां तत्सदृशानाम् ।

द्वौ वा त्रयो वा इति द्विचाः ।

जनयित्रीजनकौ मातापितरौ । आसाते विद्येते । वसाते
 परिदधाते वा । कौर्त्तिशेषः एव पटं ।

दर्शनजनिः दर्शनप्रसङ्गः ।

भृशं बलं महद्बलम्, तेजःस्वरूपम् । किञ्चन किञ्चित् ।

१ 'मितकर्मच्छेदः को वेदः कोविदैः पद्यते' B.

२ 'भवतां शुभवताम्' B.

३ 'भवतः पुत्राः किं द्विचा एक एव वा देवकल्पः' B.

४ 'जनकौ कौतुकदायिचरितौ किमावभये वसाते' B.

५ 'अयाचिनां भृशं' B.

नास्ति वा । कथं निर्वाहो हव्यवाहोपमतीव्रतेजसां
बोभवतीति भवभौतिजुषां विदुषाम् । नित्यं कर्म
हर्म्य एव निर्मीयते निर्मलमनोभिः । अथवा पुष्कल-
पुष्करे^१ पुष्करिणीतटे । एकवारमाहारः सारभूतः
प्रभृताज्यः प्राज्यव्यञ्जनो भवति भवतां द्विर्वा । प्रथमं
सन्तर्पितनभोजनं^२ भोजनं कियत्यां वेलायां सम्यनी-
पद्यते । अत्र मैत्रौ धात्रौदिविषदां केन केन समम् ।
समन्ततो विशदपदकदम्बबन्धोपसंस्कृतं^३ संस्कृतं श्रीमतां
श्रुतमेव स्वच्छन्दममन्दच्छन्दः^४ सन्दानितनितान्तकान्त-

बोभवतीति पुनः पुनः भवति । वः युष्माकम् । भव-
भौतिजुषां समारोति कृत्वा भयं आप्नवताम् ।

पुष्कलपुष्करे बहलपद्मयुक्ते ।

प्रभृताज्यः प्रचुरष्टतः । प्राज्यव्यञ्जनः । भूरितमनः । द्विष्या
वारदयम् ।

नभोजनः देवजनः । सम्यनीपद्यते भृशं सम्यक्नो भवति ।

मैत्रौ मित्रता । धात्रौदिविषदां ब्राह्मणानाम् । कन्दः
सगंधरादि, रज्जुभेदश्च । सन्दानिता बद्धा । गौः वाणी, पशुश्च ।

१ 'पुष्करेषु पुष्करिणीतटेषु' B.

२ 'सन्तर्प्यते सन्तर्प्याणां भोजनं' B.

३ 'सम्बन्धोपस्कृतं श्रीमतां' B.

४ 'च्छन्दःसम्यदातिपातिनितान्त' B.

कविताकान्तारे गौश्चरति । आत्मकृतिः कृतिवरैः
 सापि^१ पद्यताम् । ^२अव्यग्रसमग्रगुणग्रामैर्ग्रामान्तरं
 गतमासीत् क्षमामीमन्तमणिभिः । अथवाऽत्रैवास्थायि
 स्थायिकौर्त्तिभिः । कियन्ति तीर्थानि प्रज्ञाऽवज्ञात-
 गौर्वाणगुरुभिरभिवौक्षितानि । कियन्ति वाऽतिमात्र-
 पवित्रया यात्रया निर्दम्भैः सम्भावनीयानि । भवतां
 भक्तिः श्रौतकिरणाभरणे भृङ्गिणमवगणयति । किमुत
 कौस्तुभभूषणे^३ विभौषणं विशेषयति । सम्प्रति प्रति-
 भाजुषां जिगमिषेव^४ लक्ष्यते ^५बलवल्लक्ष्यशशाम् ।

• आत्मकृतिः स्वकरणं, कवित्वादित् ।

क्षमामीमन्तमणिभिः पृथ्व्याः भूषणरूपैः इत्यर्थः ।

अस्थायि स्थितम् । स्थायिकौर्त्तिभिः अविनष्टयशोभिः ।

अतिमात्रं अतिशयम् ।

श्रौतकिरणाभरणे महादेवे । भृङ्गिण भृङ्गरौटनामानं
 शिवानुचरम् । अवगणयति तिरस्करोति ।

विभौषणं राक्षसेश्वरम् । विशेषयति जयति । सदुपयतीति
 यावत् ।

बलवल्लक्षं बलभद्रवत् प्रोक्तम् ।

१ 'कापि' B.

२ 'अव्यग्रसमग्र' B.

३ 'विभूषणे' B.

४ 'जिगमिषेव' B.

५ 'वल्लक्ष्यशशाम्' B.

अस्मन्मनौषितमखिलमेव सम्पूर्णमासौत्पौर्णमासौहि-
मांशुमांसलकीर्त्तिमतां भवतामवलोकनेन, इति निः-
प्रतिममतिभिरभिहिते यथाप्रश्रं लोकोत्तरैरुत्तरैरनु-
मोद्याभिवाद्य च^१ वाद्यवेक्षणाकाङ्क्षया निरगामि,
समागामि^२ च स्वामिसमौक्षणप्रतिक्षणविजृम्भमाण-
कल्याणभरैरस्माभिः ॥

इति तृतीयस्तवके विप्रसम्भाषणं नाम चतुर्थं कुसुमम् ॥ ४ ॥

मनौषितं मनोरथः । मांसलः महान् । यथाप्रश्रं प्रश्रं अनति-
क्रम्य । लोकोत्तरैः लोके प्रधानैः । उत्तरैः प्रतिवचनैः । अनु-
मोद्य अनु पश्चात् मोदयित्वा । अभिवाद्य नमस्कृत्य । वाद्यवेक्षणा-
काङ्क्षया वादिनः श्रवेक्षणावाङ्क्षया । निरगामि निर्गतम् ।
समागामि सङ्गतं च ॥

इति श्रीसूर्यकविराजविरचितायां बालबोधिकायां कविकल्प-
लताटीकायां तृतीये स्तवके चतुर्थं कुसुमम् ॥ ४ ॥

१ 'भिवाद्य चेक्षणाका' B.

२ 'समागामि च' A. C., 'समागामि स्मा' B.

३ 'तृतीये कथास्तवके ब्राह्मणभाषणं नाम चतुर्थं कुसुमं समाप्त-
मिति ।' B.

अथ कश्चित्कुवल्यावल्लीमिलितपुण्डरीकखण्ड^१(एड?)
 व्याजविजृम्भमाणप्रयागपरभागं तडागं 'साकाङ्क्षमौ-
 क्षमाणाः, कुचापि करकमलकलितजलधौतकलधौत-
 कलशकलविलासधरपयोधरभगवनम्रकम्रनागरीग-
 रीयःस्वेदच्छेदमेदस्त्रिनौर^२समीरसमीहितसमीपां वापीं
 नेत्रपात्रीकुर्वन्तः,^३ कापि कूपान् भूपानिव गुणिभ्यः
 पात्रेभ्यः पावनजीवनदायिनो निरन्तरं निरूपयन्तः,
 कुतश्चित्पार्वतीपतिपादपयोजपूजन^४शुद्धाभिजननिवास-
 निर्वासिताःशेषकल्मषोपसर्गं दुर्गं नयनमार्गं नयन्तः,

खण्डं समूहः । परभागः अन्यतः शोभा कलधौतं सुवर्णम् ।
 कस्रः कमनीयः । मेदस्त्रौ महान् । समीहितः अभिलषितः ।
 नेत्रपात्रीकृतवन्त पश्यन्तः इत्यर्थः । गुणिभ्यः दालिप्यशौलादि-
 गुणवद्भ्यः, रज्ज्युक्तेभ्यश्च । पात्रेभ्यः घटीप्रभृतिभ्यः, दानार्हज-
 नेभ्यश्च । पावनं पवित्रम् । जीवनं जीविकां जलं च निरू-
 पयन्तः । पदपयोजं पदपद्मम् । अभिजनः वंशः । निर्वासितः
 निराकृतः । कल्मषं पापम् । उपसर्गः उपद्रवादिः । दुर्गं दुर्गम-

१ 'खण्डव्याजव्याजृम्भमाण' B.

२ 'साकाङ्क्ष(मौक्ष)मौक्षमाणाः' B.

३ 'नौरसमीहित' B.

४ 'कृतवन्तः' B.

५ 'पूजनप्रयोजनशुद्धाभिजनजननिवास' B.

अपरच च^१ भवदक्षस्तटप्रतिभटहाटककपाटरचनास-
नाथं गोपुरं च परिचिन्वन्तः, अन्यच सुपर्वपर्वत-
गर्वसर्वङ्गघानिभान् निभालयन्तः, इतरच जवविजित-
कुरङ्गान् तुरङ्गान् रङ्गगतान् नटानिव नृत्यतो वीक्ष्य^२
वीक्षणयुगलं सफलयन्तः, 'क्वचिद्धजवस्त्रिवेक्षणोष्मा-
सितभास्वत्तुरङ्गमगमनानि भवनानि नयनमौनयो-
रानायतां^३ नयन्तः, क्वचन काञ्चनवर्णां कर्णान्तविभ्रा-

स्थानम् । प्रतिभटः समः । हाटकं सुवर्णम् । गोपुर पुर-
द्वारम् । परिचिन्वन्तः पश्यन्तः । सुपर्वपर्वतः सुमेरुः । गर्व-
सर्वङ्गघः गर्वस्य सम्यक् उन्मूलकः । इभान् हस्तिनः । निभा-
लयन्तः पश्यन्तः, भाललोचने धत्तः (यन्तः ?) । कुरङ्गाः हरिणभेदः ।
रङ्गः नृत्यस्थानं, युद्धं च । ध्वजवस्त्रौ पताका तस्याः वेक्षणं
कम्पनम् । उष्मासितः उत्क्षिप्तः । भास्वान् सूर्यः तस्य तुरङ्गः
वाहनः । भवनानि गृहाणि । नयनमौनयोः नयनमस्ययोः ।
आनायतां जालताम् । नयन्तः प्रापयन्तः पश्यन्तः इत्यर्थः ।
काञ्चन काञ्चित् अनिर्वचनीयाम् इत्यर्थः । लोचनाञ्चलः अपाङ्गम् ।

१ 'अपरच या(भ)वदक्ष' B. २ 'निरीक्ष(क्ष्य)' B.

३ 'क्वचिद्धजवस्त्रिवेक्षणोष्मासितभास्व' B.

४ 'मौनयो(ः)राजौवनौयतां' B.

(आ!) न्तवारुलोचनाञ्चलां^१ चरणसिञ्जानमञ्जुमञ्जौर-
नाद(न)नेदौयसां हृदयमदयमपहरन्तीं^२ कामिनी-
मक्षिलक्षौकुर्वाणाः, निर्वाणाय निर्वाणाङ्गारलाघवं
द्राघयन्तः, वसुमतीसारं देवद्वारं समासाद्य^३ माद्य-
दन्तःकरणाः समवर्त्तिष्महि ॥ अनन्तरं निरन्तरम-
पक्रमन्निष्क्रामदनेकसेवकनिकायकायसम्बन्धं सनि-
र्बन्धं परितः परिहरन्तः सन्तमसराशिनाशि प्रचण्ड-

मिञ्जानः शब्दायमानः । मञ्जौरः नूपुरम् । नेदौयसां अन्तिक-
स्थानाम् । अदयं निर्दयं यथा स्यात् । अक्षिलक्षौकुर्वाणाः
पश्यन्तः । निर्वाणाय मुक्तये । निर्वाणाङ्गारलाघवं निर्वा-
तानललघुत्वम् । द्राघयन्तः दीर्घीकुर्वन्तः वर्द्धयन्तः इत्यर्थः ।
देवद्वारं राजद्वारम् । आसाद्य प्राप्य । माद्यदन्तःकरणाः हृद्य-
न्यानसाः । समवर्त्तिष्महि अभवाम् ।

निरन्तरं निबिडं यथा भवति । अपक्रमं एकदैव । निष्क्रा-
मन्तः निर्गच्छन्तः । सेवकाः राजभृत्याः तेषां निकायः समूहः ।
सनिर्बन्धं सयत्नं यथा स्यात् । परितः सर्व्वतः । सन्तमसं

१ 'चरणसञ्चरणासि' B.

२ 'हरन्तीमक्षिलक्षौकुर्वाणाः' B.

३ 'दान्तकरणाः' B.

४ 'निरन्तरपक्रमपक्रामदनेक' B.

५ 'निर्बन्धं' B.

६ 'राशि[नाशि]प्रचण्ड' B.

मार्त्तण्डमण्डलसम्प्रकाशसंकाशं^१ देवसकाशमनायास-
मायामिष्य ॥ सम्प्रति च न कं प्रति^२ प्रतिभावि-
भासितवदनो वादौ । आवर्जिताऽजर्जरकर्णकलशौका-
प्रेक्षावन्तः प्रतीक्षन्ते^३ चास्मदप्रह्वजिह्वाशुक्तिमुक्तां
वाचोयुक्तिमुक्तावलीम् । तदचिरस्य निरस्य गर्वमेः
तस्य भगवतौ भारतौ कण्ठपौठाधिष्ठाचौ^४ निर्माय

सर्वतः व्यापि ध्वान्तम् । 'अवसमन्वेभ्यस्तमसः' (५ । ४ । ७८ ।)
इत्यच् समामान्तः । मार्त्तण्डः सूर्यः । मण्डागं मण्डगम् । देव-
सकाशं राजसाम्निध्यम् । आयामिष्य आगताः स्म ।

अजर्जरः अभग्नः । प्रेक्षावन्तः पण्डिताः । अप्रह्वः अनघाः ।
जिह्वैव शुक्तिः मुक्तास्फोटः ततः मुक्ता निःसृताम् ।

तत् तस्मात् । अचिरस्य अचिरेणैव । निरस्य विनाश्य ।
एतस्य वादिनः । निर्माय कृत्वा । निर्मायं निष्कपटं यथा
स्थात् । उपास्य संसेव्य । द्विपास्यं गणेशम् । अध्यवस्थामि

१ 'सप्रकाशकोशसंकाशं' B.

२ 'प्रति वचनकं प्रति प्रतिभाविभासितवदवादि' B.

३ 'चाप्रह्व' B.

४ 'धिस्ठायिनीं निर्मायमुपास्य' B.

निर्मायमुपास्य च द्विपास्यमध्यवस्यामि पुरा पुराण-
पुरुषोत्तमस्य^१ देवस्य विचित्रां स्तोत्रावलीम् ॥

इति तृतीयस्तवके तडागादिवर्णनं नाम पञ्चमं कुसुमम् ॥

रचयिष्यामि । पुरा पूर्वम् । ‘अध्यवस्यामि’ इति पुरायोगे
भविष्यति लट् ।

पुराणपुरुषोपमस्य हरिमदृशस्य । देवस्य राज्ञः ।

इति श्रीसूर्य्यकविराजविरचितायां बालबोधिकायां
तृतीये पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥ ,

इत्यादिवादिमान्द्याय वचांस्यच्चार्य धैर्यवान् ।

प्रतीक्षेत विपक्षस्य भारतीं प्रातिकूलिकीम् ॥ १ ॥

ततः सरम्भसम्भारगम्भीरारम्भनिर्भराम् ।

विपक्षं क्षिप्रमाक्षिप्य वाचमुच्चारयेदिमाम् ॥ २ ॥

यन्मया सह दुर्बुद्धे ! वाग्युद्धं कर्तुमिच्छसि ।

तत्पङ्क्तुः शृङ्गमुत्तुङ्गं मेरोरारोढुमिच्छसि ॥ ३ ॥

सुप्तसिंहसटाकुष्टिमष्टापदपदच्छिदाम् ।

व्याघ्रं शीघ्रं समाघ्रातुं शशकः सन्तमीहसे ॥ ४ ॥

शुकशावः शशादस्य चञ्चुं चुम्बितुमिच्छसि ।

सर्पे 'सदर्पमङ्घ्रिभ्यां निष्पेष्टुं दुष्ट ! वाञ्छसि ॥ ५ ॥

मण्डूकश्चण्डतां धत्से 'कुपिते(तो) नागमंसदि ।

श्रीखण्डखण्ड शरणः 'सौरभ्यं तुच्छ सेवसे ॥ ६ ॥

(१) प्रातिकूलिकीं अननुकूलाम् ।

(२) सरम्भः क्रोधः । क्षिप्रं शीघ्रम् ।

(४) सटाः कन्धरालोमानि । अष्टापदः शरभः ।

(५) शशादः श्येनः । चञ्चुः पक्षितुण्डम् ।

(६) श्रीखण्डः चन्दनः । सौरभ्यं मौगन्ध्यम् । कृषे प्रस-

वसि । रुषे क्रोधाय । 'निषेवसे' इति च पाठः ।

१ 'सदर्पमङ्घ्रिभ्यां' B. २ 'खण्डनां' B.

३ 'कुत्सितो' B.

४ 'ससौरभ्यं कृषे रुषे' B. A.

सम्प्रहर्तुं विषाणाभ्यां शक्रेभं वृषभेच्छसि ।

गिरिं पातयितुं दन्तौ दन्ताभ्यामभिवाञ्छसि ॥ ७ ॥

दुर्बुधे ! स्पर्द्धसे कौटः^१ प्रकटं कैटभारिणा ।

आसुर्विडालदशनानुत्पाटयितुमिच्छसि ॥ ८ ॥

इदं पाषाणदलनमन्धस्यालेख्यदर्शनम् ।

मृगतृष्णाभसि स्नानं कृष्णादिमुखचुम्बनम् ॥ ९ ॥

तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः ।

खड्गधाराग्रमञ्चारः शिरसा गिरिभेदनम् ॥ १० ॥

नभसोऽङ्गुलिनिर्मानमथश्चणकचर्वणम् ।

अङ्गारशयनस्वापो मज्जयोऽयं त्वयेष्यते ॥ ११ ॥

(७) विषाणाभ्यां गृह्णाभ्याम् । शक्रेभं ऐरावणम् ।

(८) कैटभारिणा विष्णुना । आसुः मूषिकः ।

(९) आलेख्यं चित्रम् । मृगतृष्णा मरीचिका । कृष्णादिः
कालमर्ष्यः ।

(१०) तुलया तुलादण्डेन । तोलनं परिमाणं उत्तोलनम् ।
स्थगनं आच्छादनम् ।

(११) मानं परिमाणम् । अथश्चणकः लौहकलायः* । शयनं

१ 'कौट' B.

* 'चणको हरिमशकः' इत्यमरोक्तेः 'कलायः' इति कल्पनम-
युक्तम् । कलायस्तु लोकख्यात-मटरवाचकसतीनकापरपर्यायः । 'कला-
यस्तु सतीनकः' । 'हरेणुरेणुको' इत्यमरः ।

Size.	Contents.	Per unit of 96 or 100 pages.
Demy octavo	Oriental text only	Rs. 0-12-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	1-0-0
Royal octavo	Oriental text only	1-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	1-4-0
Quarto	Oriental text only	2-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

CALCUTTA,
December, 1923.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

MESSRS. LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

BUCHHANDLUNG OTTO HARRASSOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

Residents of Europe should order from the Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India books are supplied by V.P.P.

LIST OF WORKS ON RHETORIC AND DRAMATURGY

PUBLISHED IN
THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 36.

1. **DASARŪPA**, by Dhananjaya, with Dhanika's commentary.
Ed. F. E. Hall. 1861-1865. Complete. 3 fascicles. Fasc.
III only available @ Re. 0-12-0.

Work No. 221.

2. **KAVIKALPALATĀ**, by Devesvara, with his own comment-
ary. Ed. Sarat Candra Sāstri. 1913-..... 2 fascicles.
Re. 0-12-0 each.

Work No. 40.

3. **KAVYĀDARŚA**, by Dandin. Ed. Premchandra Tarkavagīsa.
1862-1863. Complete. 5 fascicles, all sold out.

Work No. 9.

4. **SĀHITYA-DARPAṆA**, by Vāsanātha Kavirāja. Text and
trans. by R. Ballantyne and Ramadāśa Mitra. Text
1850-1851, trans. 1850-1875. Complete. 5 + 4 fascicles.
Text completely sold out; trans. only, fascs. III and IV
available @ Re. 1-0-0 and Rs. 2-0-0 respectively.

